

Turbucz Péter

Identitás, önreprezentáció, tudomány

*Alexander Bernát és Marczali Henrik pályáíve
a Budapesti Hirlap tükrében*

A *Budapesti Hirlap* mind Alexander Bernát filozófus, mind Marczali Henrik történész identitásképe, politikai önreprezentációja, valamint nemzet- és tudományfelfogása alakulásában meghatározó szerepet játszott. Ha az előbbi felsorolás bármelyik elemét külön kellene vizsgálni, akkor nem ez a lap volna a legmegfelelőbb az adott téma feldolgozásához. A két kultúraszervező egyetemi professzor pályáívének rekonstrukciójában ugyanakkor megkerülhetetlen ezeknek a kérdéseknek az együttes tárgyalása, amelyek a szóban forgó napilapban valamilyen formában, például saját írásaikban, a róluk készült tudósításokban, esetleg kortársaik publicisztikaiban megtalálhatók. Ugyanígy, a két tanár származása miatt fel-fellobbanó sajtóvitákra adott válaszoknak a *Budapesti Hirlap* a legfontosabb forrása, egyúttal az ő példájuk megismerésén keresztül a zsidóság 1867 utáni felemelkedésének is lehetséges kútforrása. Tanulmányom célja ezen állítások bizonyítása.¹

PÁRHUZAMOS ÉLETUTAK VÁZLATA

Alexander Bernát (1850–1927) és Marczali Henrik (1856–1940) a 19. és a 20. század fordulóján egyaránt tudományuk meghatározó képviselői voltak. Azon kevés hazai egyetemi tanár közé sorolhatók, akik a korszakban külföldön is komoly szakmai hírnevet vívtak ki maguknak, miközben a kiegyezést követő évtizedek Magyarországon személyükben a zsidóság előtt álló, látszólag korlátlan érvényesülési lehetőségeket testesítik meg. Emellett példájukkal bizonyították a tudományos karrierépítés lehetőségének realitását, valamint igazolták a kulturális és nyelvi asszimiláció sikerét. Filozófiai, illetve történelmi munkásságukon túl mindketten a hírlapi publicisztikában látták a zsidóság felemelésének egyik lehetséges stratégiáját, amihez a zsidók magyar nemzethez tartozásának szüntelen hangoztatásával igyekeztek hozzájárulni. Ez utóbbi egyik legfontosabb platformja volt a *Budapesti Hirlap*.

A két tudós életútja több ponton is párhuzamba állítható. Hozzávetőleg egy korosztályhoz tartoztak, Alexander 1850-ben, míg Marczali 1856-ban született.²

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium UNKP-21-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a támogatásával készült.

² Gábor 1986: 7; Gunst 1983: 10. Marczali zsidó kötődésének bemutatásakor figyelembe vetttem Dénes Iván Zoltán *Marczali Henrik magyar-zsidó önazonossága* című, napokban megjelent

Ugyanazon vallási háttérrel rendelkeztek, vagyis hívő, de nem ortodox vallási neveletésben részesültek.³ Szüleiktől erős hazafias szemléletet vettek át. Ezek után nem meglepő, ha a filozófus életének legfontosabb élményeként az Arany Jánossal való beszélgetését, míg a történész a Gyulai Pállal való találkozását jelölte meg.⁴ Azonos alap- és középfokú tanulmányokat folytattak, és a szintén zsidó vallású Kármán Mór neveléstudós (1843–1915) hatására korán elkötelezték magukat a tanári pálya mellett.⁵ Erősen hatott rájuk a hazai keresztény (katolikus, illetve helvét) oktatáspolitiká, példaképeik és barátaik között nem egy egyházi személyt találunk.⁶ Hovatovább mindketten hosszabb időt töltöttek peregrinációban; leginkább a német és francia tudományos élet képviselői tettek rájuk mély benyomást.⁷ Párizsban mindketten rajongani kezdtek a művészetekért. Míg Marczalit Munkácsy Mihály munkássága nyűgözte le, addig Alexandert Deák-Ébner Lajosé.⁸ Később, 1878-as egyetemi tanári pályakezdésük idején, mivel nem voltak hajlandók kikeresztezni, egyaránt hasonló nehézségekkel indultak.⁹

Természetesen az eddig sorolt párhuzamok alapján, talán ha nem is több száz, de legalábbis több tucat kortárs értelmiségi életútja állítható az övékkel párhuzamba. Személyük kiválasztásának „kézenfekvő voltát” további szakmai életútjuk igazolja. Meglehetősen ritka ugyanis a korszakban, hogy két izraelita vallású tanár-személyiség, közel egy időben ilyen karriert építhetett, miközben a katedrájukon túl is komoly hatást gyakoroltak a magyar kultúrára. Életútjuk a magyar asszimiláció sikertörténete. Az 1880-as és 1890-es években kivették részüket a hazai közoktatás megreformálásából, illetőleg az iskolán kívüli népoktatás megszervezéséből és működtetéséből. A Szabad Lyceumban vagy a Népszerű Főiskolai Tanfolyamon tartott előadásaik és egyéb kulturális szervező feladataik mellett, sok száz publicisztikájukon keresztül ugyancsak utat találtak tudományterületük népszerűsítésére.¹⁰ Alexander Bernát, a *Filozófiai írók tára* és az egyéb fórumokon ellátott szerkesztői feladataival párhuzamosan,¹¹ már fiatalkorától rendszeresen cikkezett magyar és német lapokban, ám szakmai karrierjének indulása Marczaliéhoz hasonlóan, a *Magyar Tanúgyhöz* és a *Magyar Nyelvőr*höz köthető.¹² E két folyóirat a történelem-

---

munkáját (Dénes 2022). Köszönöm a szerzőnek, hogy tanulmányát még kézirat formájában a rendelkezésemre bocsátotta.

³ Marczali 2000: 5–6; Sebestyén 1934: 36–37; Huszár 2019.

⁴ Marczali 2000: 62–63. ELTE EKK F 71 Hölvényi-kézirat, 1.

⁵ Alexander 1919: 7; Marczali 2000: 32.

⁶ Alexander Bernát barátja és mentora a piarista pap Horváth Cyrill volt. Marczali Henrik pártfogói között pedig ott találni, többek között, Haynald Lajos kalocsai bíboros érseket is. Zóka 2014: 85–86; Marczali 2000: 116.

⁷ Varga 2018; Szemere 1941: 382–384; Marczali 2000: 83; Gunst 1983: 29–30.

⁸ Marczali 2000: 80–83. ELTE EKK F 71 Hölvényi-kézirat, 8–9.

⁹ Gergely 1976: 16–17; Alexander 1919: 28–30; Marczali 2000: 105–108; Konrád 2007: 391–392.

¹⁰ Déri 1915: 24, 29–30.

¹¹ A *Filozófiai írók táráról*: Mester 2006: III–XXVI; Laczkó 2013: 85–94.

¹² Marczali 2000: 61–62, 69; Turbucz 2021: 15. Mindketten visszatérő szerzői a *Pester Lloyd*nak is. Marczali 2000: 65; Szemere 1941: 416.

tudományról vallott nézeteikre legalább akkora hatással volt, mint az iskolai nevelésről alkotott meglátásaikra. Marczalihoz hasonlóan Alexander is a középiskola megreformálását tekintette elsődleges célnak, nem véletlenül, hiszen a kiegyezést követő két-három évtizedben a hazai zsidóság körében a kereskedelmi pálya mellett az iskolázottság jelentette a kitörés és felemelkedés egyik legbiztosabb lehetőségét.¹³ Mindemellett ismerősi-baráti kapcsolataik szintén nagymértékben fedték egymást. Simonyi Zsigmond, Kármán Mór, Gyulai Pál, és persze a témánk szempontjából legfontosabb személy, Rákosi Jenő, mind-mind a közös barátok közé tartoztak.

Életútjukat és munkásságukat végignézve megállapítható, hogy a két tudós nem csupán beleszületett az asszimiláció korszakába, hanem megélte és egyben alakította is azt. Mindketten felismerték, hogy az nem pillanatnyi állapot, hanem egy történelmi folyamat, amelynek formálói lehetnek: ez az egyszerű felismerés szolgált asszimilációs diskurzusaik alapjául.¹⁴ Vallásuktól eltávolodva, „szekuláris, de a zsidó közösségtől el nem szakadt”¹⁵ értelmiségiként hitet tettek amellet, hogy ha nemcsak hasonulnak, vagyis magyarul beszélnek, írnak és gondolkodnak, hanem alakítják és fejlesztik is a magyar kultúrát, akkor megszűnhet a velük szemben tapasztalt zsidóellenes előítélet, esetleg példájuk révén a zsidóság iránt táplált idegenérzet is csökkenhet.¹⁶

Pályakezdesükkel nagyjából egy időben, 1881-ben indult a konzervatív és erősen nacionalista *Budapesti Hirlap*, amellyel ilyen vagy olyan formában, hosszú évtizedeken keresztül mindketten kapcsolatban álltak. A napilap szerzőgárdáját bemutató jubileumi számot fellapozva, jól érzékelhetővé válik a sváb származású Rákosi Jenő (1842–1929) tulajdonos-főszerkesztő azon szándéka, hogy a meglehetősen ellentmondásos lap számára az 1890-es években megnyerje a hazai zsidóság és németiség értelmiségi vezéregyéniségeit. Úgy tűnik, hogy saját „asszimiláns” nacionalista irányvonalának természetes szövetségeseit látta ebben a két népelemben, amelyek segítségére lehettek a lap és közvetve a magyarság szlávellenes kultúrpolitikájában.¹⁷

ALEXANDER BERNÁT IDENTITÁSA ÉS KAPCSOLATA RÁKOSI JENŐVEL

A két tudós közül Alexander Bernát került hamarabb kapcsolatba Rákosi Jenővel. Ismeretségük kezdete 1870-re tehető. Egy nap a tizenkilenc esztendő fiatalember, a húszéves Bánóczi Józseffel az oldalán – támogatásban és cikkeik közlésében bízva – állított be a frissen alapított, Deák Ferenc pártjához köthető *Reform* szerkesztőségébe.¹⁸ Rákosi rábólintott az ötleteikre, így a bölcsészek némi anyagi

¹³ Kőbányai 2014: 66.

¹⁴ Biczó 2009: 96.

¹⁵ Kőbányai 2014: 55.

¹⁶ Az asszimiláció és az idegenfogalom összekapcsolására: Biczó 2009: 28–29.

¹⁷ Rákosi 1906: 1–32.

¹⁸ A lap alapításáról bővebben: Rákosi 1926: II. 2–6. Alexanderék szerződtetéséhez: Rákosi 1927: 1.

segítséghez jutottak külföldi tanulmányaikhoz. Alexander első cikke 1870. április 12-én, egy nappal a huszadik születésnapja előtt jelent meg. Az évek során – egészen a lap 1874-es megszűntéig – ezt még 23 tárcsa és kisebb tanulmány követte.¹⁹ Rákosit még évtizedek múltán is büszkeség töltötte el, ha a két egyetemista *Reform*-beli szerződtetése került szóba. Az *Emlékezések* második kötetében egy közel teljes oldalas méltatást szentelt a filozófus tehetségének.²⁰ Később, barátjának halála kapcsán pedig így emlékezett vissza első találkozásukra:

„Ki sem tudom hirtelen számítani, hány éve annak. Talán 1873–74-ben volt, én akkor a Reformot szerkesztettem, amikor beállít hozzám két szerényen öltözött fiatalember. Hogy ők elvégezték az egyetemen a filozófiát, most pedig szeretnének kimenni a nyugatra, tudásukat kiegészíteni, de nincsen hozzá pénzük. Hanem írtak egy-egy cikket. Ha én azt kiadnám s megfizetném, céljukat elérhetnék. A cikkek a magyar irodalom egy-egy témájáról szóltak. A fiúk egyike néhai Bánóczy volt (aki Kisfaludy Károly műveinek kritikai kiadását rendezte), a másik most már szintén néhai Alexander Bernát. Így jutottak ki először Berlinbe, azután tovább nyugat felé. És mikor hazajöttek, professzorok lettek és Alexander Bernát fölment az egyetemi katedráig. És oly népszerű, oly keresett tanár lett pompás előadásai folytán, hogy a filozófiai tanterme kicsi lett hallgatói nagy számának. Kénytelenek voltak az egyetem dísztermébe menni, hogy elférjenek. Ugyan ily hatással tanított az Erzsébet-akadémián.”²¹

A szimpátia kölcsönös volt. Alexander Rákosiban lelkes filoszemitát ismert meg,²² akinek nem kevesebbet köszönhetett, mint újságírói és részben filozófiai-esztétikai karrierje beindítását. A *Reform* az olyan hosszabb, csak több közleménybe beleférő munkáit is közölte, mint például a Friedrich Schleiermacherről írt, *A romantikai iskolának vallási lángesze* című írását, a német romantika szerzőit áttekintő, *A bölcsészet és költészet* című dolgozatát, vagy egyetemi éveinek legfőbb tanulmányát, a *Faust és az Ember tragédiáját*, amelyben Goethe és Madách fő művét hasonlította össze. Arról ugyan nincsenek adatok, vajon az ifjú cikkei hány olvasót hoztak a napilapnak, azonban már maga a tény, hogy egészen 1874-ig publikált benne, Rákosi szimpátiáján túl, sejteni enged a művei iránt tanúsított irodalmi érdeklődést. Ezen túlmenően Alexander egész biztosan azonosult a nála nyolc évvel idősebb Rákosi eszméivel. Mit is jelentett ez? Még ha nem oly mértékben is, mint Rákosi Jenőt, némiképp őt is zavarta az akkori Pest-Buda német jellege, így elvi kérdésnek fogta fel a magyar nyelv és művelődés ügyét.²³

¹⁹ Turbucz 2021: 38–41.

²⁰ Rákosi 1926: II. 6.

²¹ Rákosi 1927: 1.

²² Rákosi Jenő az emancipálódott zsidóságot nem tekintette függetlennek a keresztény társadalomtól. Lapjaiba kizárólag a tehetség és nem a származás miatt fogadott be vagy utasított vissza cikkeket. Rákosi 1914: 223; Schiller 1933: 66. Filoszemitizmusához: Schiller 1933: 75–76, 214.

²³ Rákosi nézeteihez: Rákosi 1926: I. 111–113. Az idézett rész betekintést nyújt a lapkiadó nacionalizmusába, aki egy hajléktalannak egyszer azért adott pénzt, mert legalább magyarul koldult.

Továbbá szerkesztő barátjához hasonlóan²⁴ – ha éppen nem az ő hatására – Alexander is úgy gondolta, hogy a kiegyezés kizárólag kettős monarchia formájában képzelhető el: csakis ekképpen lehet működőképes, így erősödhet meg mindkét nemzet, és persze ily módon védhető meg az asszimiláció eszméje. Egy egységes, nemzeti Magyarország létrejöttét remélte, amely érzéseiben, gondolkodásában, értelmiségében, műveltségében és öntudatában egyaránt magyar.²⁵ Rákosi visszaemlékezését olvasva kiderül, hogy szerinte hazafias munkának számított a „magyar birodalom” szolgálatára lenni. Szavait felidézve:

„Mert nem kell éppen nagy embernek, vezérpolitikusnak vagy államférfiúnak lenni, hogy az ember azonosítsa magát nemzetével. Nekem darabjaim, melyeket írtam, a hazám voltak, olyan értelemben, hogy sohasem azzal a gondolattal írtam, hogy pénzt vagy dicsőséget keresek velők, hanem hogy magyar irodalmat csinállok. Nekem a színház, melyet alapítottam és dirigáltam, a hazám volt, mert kultúránk egy hézagát akartam vele betölteni s a fővárosból az idegen lelket kiexorcizálni. Nekem az újság, amelyet szerkesztettem, nem vállalat volt, hanem misszió és intézmény a magyarság szolgálatában.”²⁶

Alexander – egyebek között a nőképzés vagy a női választójog kérdésében – nem volt ugyan annyira konzervatív, mint hírlapi kollégáinak többsége, ám a lényeges pontokban véleménye megegyezett Rákosiéval. Az 1880-as években a szakfolyóiratokon kívül elsősorban a hazai német lapokba (például a *Neue Pester Journal*ba) írt ugyan,²⁷ családjában azonban a beszélgetés nyelve mindenkor a magyar volt, ami egyértelműen jelzi, hogy identitásában a magyar nemzeti jelleg volt a domináns.²⁸ A magyarosodás útját járó családtagjai között a zsidó másság egyes jegyeinek látványos fenntartását nem tolerálta, miképpen héberül sem ő, sem pedig családjának egyetlen tagja sem tanult meg. Osztrák feleségét, Brössler Reginát még az udvarlás idején megtanította magyarra.²⁹

A frissen doktorált filozófus először hazatérte után, 1876 tájékán szembesült az antiszemitizmus magyarországi megerősödésével. Erre a korszakra 1919-ben,

---

Visszaemlékezése értelmezési kereteihez: Sipos 2011: 23–26. Életrajzához pedig: Sipos 2018. Alexander a magyar nyelv ügyét, a hazai filozófiai műnyelv megalkotásán túl, az irodalom és a költészet 1848-as alakjai kultuszának ápolásával kívánta szolgálni. Már egyik korai, 1877-ben publikált írásában, *A magyar nyelv a tudományos irodalomban* című tanulmányában síkra szállt a magyar irodalmi és tudományos nyelv fejlesztéséért. Ezért is foglalkozott több mint ötven éven át Madách Imre költészetével, valamint Petőfi Sándorral és Arany Jánossal. Sebestyén 1934: 29–30.

²⁴ Rákosi 1926: I. 145–146.

²⁵ Gyurgyák 2007: 101; Kiss 2012: 163; Kiss 2004: 128–129; Szemere 1941: 418; Sebestyén 1934: 35.

²⁶ Rákosi 1926: I. 146.

²⁷ Rákosi Jenő a lapot kezdetben Csukási Józseffel közösen szerkesztette, ám az ő iránya majd csak 1891-ben, főszerkesztői előrelépése után nyerhetett teret. Ennek köszönhetően került a laphoz például Alexander is. Papp 1924: 33–35.

²⁸ ELTE EKK F 71 Hölvényi-kézirat, 14.

²⁹ ELTE EKK F 71 Hölvényi-kézirat, 6.

a hetvenéves Bánóczi József felköszöntésére tartott ünnepségen elmondott beszédében így emlékezett vissza:

„Mikor visszajöttünk külföldről, nagy fordulatot éreztünk. Már akkor feltűnt az a megrogzottsága a lelkeknek, hogy mindenekelőtt azt kérdezték: zsidó-e? Hogy ez azután elkeseredést szült a zsidó ifjúságban és ennek ismét visszahatása volt a keresztényekre, szomorúan természetes.”³⁰

Értelmiségi barátaihoz, például Simonyi Zsigmondhoz hasonlóan, huszonevesen a zsidókérdést Alexander is tisztán vallási kérdésnek tekintette. Bánóczi Józsefről mondta, de saját magára ebben az időben szintén igaz volt az a szemlélet, miszerint ahogyan vannak protestáns és katolikus magyarok, úgy lehetnek zsidó magyarok is, akiknek magyar mivoltából felekezeti hovatartozásuk nem von le semmit.³¹ Ennek alapján Reinhard Rüruphoz kell segítségül fordulnunk, ha arra a kérdésre próbálunk választ keresni, pontosan hol is helyezkedett el Alexander nézeteiben a zsidóság. Rürup tézise szerint a polgári társadalomban a „zsidókérdés” akkoriban elsősorban az emancipáció kérdéseként vetődött fel.³² Ez azt jelenti, hogy a modern szekuláris államban, miután a zsidóságot egyenlő jogokkal ruházták fel, hivatalosan nem volt helye többé a zsidókérdésnek, mivel a zsidó kisebbség társadalmi elveiben relevancia nélkül álló, egyszerű vallásfelekezetté vált. Alexander Bánócziról tett kijelentése arra enged következtetni, hogy huzamosabb ideig maga is ekképpen tekintett saját felekezetére. „Olyanok akartunk lenni teljesen, mint a nem zsidók” – vallotta meg 1926-ban, halála előtt egy évvel a *Múlt és Jövő* öt interjúvoló munkatársának.³³ Ugyanebben a beszélgetésben mondta el a történetet, miszerint egy alkalommal Dóczi Lajossal, Kónyi Manóval és Bródy Zsigmonddal egy zsidó étteremben ülve Dóczi felvetette, hogy vajon mit keres négy keresztény egy zsidó étteremben. Ekkor derült ki, hogy az asztalnál valójában egyedül a kérdező keresztelkedett ki, ám barátságuk dacára nem tudták megmondani egymásról, hogy felekezet dolgában ki hányadán áll, vagy legalábbis Alexander 1926-ban így kívánt visszaemlékezni a boldog békeidőkre.³⁴ A zsidóságnak mint kizárólag vallásfelekezeti meghatározásától Alexander nyilvánosan csupán az 1910-es évektől távolodott el. A *Zsidóproblémák* című értekezésében már határozottan a zsidó nép értékeinek felfedezésére és megőrzésére szólította fel olvasóit, annak érdekében, hogy a zsidó sajátosságok fennmaradhassanak.³⁵

Kanyarodjunk azonban vissza a pályakezdés időszakára. Az említett 1919-es Bánóczi-ünnepségen mondott köszöntőjében Alexander elbeszélte, hogy peregrinációjuk végén miként szembesültek a magyar valósággal. Egyetemre rendes

³⁰ Alexander 1919: 12.

³¹ Alexander 1919: 12–13.

³² Rürup 1999: 156.

³³ Komlós 2009: 330.

³⁴ Komlós 2009: 330–331.

³⁵ Alexander 2000: 43.

tanárnak csak kikeresztelkedés után kerülhettek, és amíg külföldön semmiféle antiszemitizmust nem tapasztaltak, addig származásuk miatt Magyarországon már a középiskolai tanári állás megszerzése is kezdett reménytelenné válni számukra. Alexander azonban – Bánóczihoz hasonlóan – hitét nem akarta feladni.³⁶ Magyarságtudatában egy töről fakadónak érezte magát Arany Jánossal, Csengery Antallal és Gyulai Pállal. Vallotta, hogy tehetségük révén a zsidók egyaránt a magyarság javát szolgálhatják, továbbá elfogadást nyernek, ha nyelvet váltva a német helyett immár magyarul beszélnek, írnak, gondolkodnak.³⁷

Ebben a szellemben 1886-ban a *Magyar-Zsidó Szemlé*ben a felekezeti oktatás reformját szorgalmazta, mondván, iskolafenntartói minőségében a zsidó felekezet „nem foglalja el azt a helyet, mely műveltségénél, vagyonosságánál és számánál fogva megilletné”.³⁸ Úgy vélte, hogy a felekezeti iskolák irányítását az államnak kellene átvennie, így mindenütt biztosítva lenne az oktatás megfelelő színvonala. A zsidó népiskolákat „szánalmas állapotban” levőként jellemezte. A zsidó tanítóképző szerinte szintén nem felel meg az elvárható kívánalmaknak. Előremutató jeleket kizárólag a rabbiszemináriumban tapasztalt, mindazonáltal a rabbijelöltek, akikre végül majd a gyermekek hitoktatását bízják, mint írta, nem rendelkeznek sem kielégítő tanügyi, sem megfelelő pedagógiai ismeretekkel.³⁹ A zsidók a magyar tanügy terén mégsem az utolsók, mondta. Gyermekeik az országos átlaghoz és a társadalomban elfoglalt számarányukhoz képest lényegesen nagyobb számban járnak iskolába. Ha az iskolaügyet egészében az államra bíznák, akkor a felekezetek közül a zsidóság hamar felülmúlná a többieket. Igazának alátámasztására a cikk folytatásában minisztériumi statisztikákat is idézett. Legfontosabb érve, hogy a zsidó népiskolák 97%-ában biztosították a magyar nyelv oktatását, s ebben csak a református iskolák előzték meg őket. Ellenben a vidéki iskolákban és a többi felekezeti oktatási intézményben jóval kisebb arányban folyt magyar nyelven az oktatás.⁴⁰ A rendkívül rossznak bemutatott zsidó oktatásügy egyetlen érdeme volt, hogy az „iskolák s tanítók túlnyomó része a magyar nemzeti eszme szolgáltatásban áll s ebbeli kötelességeit híven teljesíti”.⁴¹

Pontosan nem tudni, hogy Rákosi Jenő mikor kezdett el barátja nézeteivel komolyabban foglalkozni, a *Budapesti Hírlap*ot fellapozva azonban azt találjuk, hogy már az alapításától kezdve élénken érdeklődött tanügyi gondolatai, illetve az Országos Középiskolai Tanáregyesületben kifejtett tevékenysége iránt.⁴² Kis idő múlva figyelme Alexander tudományos munkásságára is kiterjedt, és a lap reklámozni kezdte a *Filozófiai írók tára* kötetét.⁴³ 1884-ben ugyanakkor, amikor még szó sem volt közelebbi együttműködésről, a lap egyértelműen felemelte

³⁶ Alexander 1919: 28–29.

³⁷ ELTE EL 1/c. 5284/1919–20, 15. csatolmány, Dr. Alexander Bernát föllebbezése.

³⁸ Alexander 1884: 289.

³⁹ Alexander 1884: 299.

⁴⁰ Alexander 1884: 292.

⁴¹ Alexander 1884: 296.

⁴² Például *Budapesti Hírlap* 1883. július 8. (Melléklet) 1–2.

⁴³ *Budapesti Hírlap* 1884. május 6. 3.

hangját Alexander és Marczali magyar tudományos akadémiai levelező tagságának elutasítása miatt.⁴⁴ Nem sokkal később már a filozófus előadásait hirdették, 1891-ben pedig hosszabban méltatták *A tiszta ész kritikájának* Alexander és Bánóczi-féle fordítását.⁴⁵

1892 januárjában a *Budapesti Hirlap* kiállt a zsidó vallás egyenjogúsítása mellett, és hosszan sorolták az ügy támogatóinak neveit, köztük Alexander Bernátét és Marczali Henrikét is.⁴⁶ Rákosi és Alexander viszonyában a nagy változás azonban ezen év áprilisában következett be. Pár hónappal a fentebb említett Kant-fordítás megjelenését követően, Rákosi Jenő, a mindenki által ismert „-ő” álnéven tárcát írt *Alexander Bernát* címen. A cikkíró nem volt biztos benne, vajon megfelel-e egymásnak a könyv és közönsége, amikor a könyvet még a német tudósok sem értik igazán, holott nekik Immanuel Kant a saját nyelvükön írt. A fordítás „legkisebb haszna”, hogy az iskolákból kikerülő fiatal magyar filozófusok anyanyelvükön olvashatják,⁴⁷ mindazonáltal szerinte Alexandernek inkább magyar filozófiát kellene alkotnia, a magyar nyelv eszköztárával, nem pedig műszavakat fabrikálnia.

A kritikára a filozófus nem válaszolt, ugyanakkor a karácsonyi lapszámban a *Budapesti Hirlap* három új dolgozótársat köszöntött soraiban, közülük az egyik Alexander Bernát volt, aki immáron lehetőséget kapott filozófiai és esztétikai nézeteinek bemutatására.⁴⁸

MARCZALI HENRIK PUBLICISZTIKAI MŰKÖDÉSE A BUDAPESTI HIRLAPNÁL

„Befogadásának kétségen kívül az volt egyik oka, hogy buzgó, jó hazafiságát, magyarságát mindenki ismerte és elismerte.”⁴⁹ Ezt a kijelentést Marczali Henrik tette rabbi édesapjáról 1929-ben, és vélhetően ugyanezt a célt tűzte ki önmaga számára is. *Az Emlékeim* első részét olvasva feltűnő, hogy apjának patriotizmusa fontosabb volt számára, mint lelkiisége. A történeztől a szertartásosság és a zsidó törvények betartása már iskolásként távol állt, ennek ellenére vallását soha nem adta fel, sőt erkölcsi elhivatottságnak tekintette. Az ok, amiért hitét később sem hagyta el, szintén inkább a nyomás, az üldöztetés és a családi veszteségek, mintsem meggyőződés eredménye volt.⁵⁰

Bár Marczali szintén részt vett a Pesti Izraelita Hitközség életében, Alexanderhez hasonlóan ő is előbbre valónak tartotta a nemzethez tartozást a felekezeti

⁴⁴ *Budapesti Hirlap* 1884. június 9. 1–2; MTA Tagajánlások, 1884. 11. 21.

⁴⁵ *Budapesti Hirlap* 1891. december. 13. 11.

⁴⁶ *Budapesti Hirlap* 1892. január 8. 5.

⁴⁷ –ő [Rákosi Jenő] 1892: 1–3.

⁴⁸ *Budapesti Hirlap* 1892. december 24. 5.

⁴⁹ Marczali 2000: 28.

⁵⁰ Dénes 2019b: 48–56.

hovatarozásnál,⁵¹ és bár vágyott az elfogadásra, nem mindenáron és nem kényszerből. Ugyanakkor az *Emlékeimben* egyenesen kerüli az antiszemitizmus témáját, miként az 1874-es névmagyarosításának történetét is úgy adja elő, mintha az az irodalmi pályára lépésének, esetleg a *Budapesti Szemlében* történő megjelenésének természetes velejárója lett volna, miközben érezhetően Gyulai Pálnak kívánt ezáltal megfelelni.⁵² A századfordulóig egyébként alig érintette a zsidóság helyzetét és az antiszemitizmus kérdését. A kitérés elutasítása folyamatosan gátolta előmenetelét, ám idővel ezt a kényes témát is megtanulta humorral kezelni.⁵³ Mindazonáltal visszaemlékezéséből határozottan felcsap a büntudat hangja; meglepő módon azt bánta, hogy mivel nem adta fel ősei vallását, nem válhatott belőle a tudományának apostola. Így ír erről:

„Utólag mégis kétségem támadt eljárásom helyessége felől. Ha akkor, fiatal erővel és hévvel kezdhetem egyetemi pályámat, milyen apostola lehettem volna a tudománynak! Egyéni erkölcsöm tán megakadályozott abban, hogy a tudománynak és hazámnak nagyobb szolgálatot tegyek.”⁵⁴

Marczali Henrik – Rákosi Jenővel való barátsága dacára – soha nem lett a *Budapesti Hirlap* belső munkatársa. A lap mégis rendszeresen megemlékezett élete fontosabb eseményeiről, így házasságkötéséről, testvére haláláról, előadásairól, a történelmi szeminárium felállításáról, könyvei megjelenéséről vagy éppen magánlevéltári kutatásainak engedélyezéséről.⁵⁵ A történész kapcsolata a sajtóorgánnummal 1881-ben kezdődött. Miután a *Magyarország története II. József korában* című könyvének első kötete elkészült, Rákosi meleg hangú ismertetést készített róla.⁵⁶ A fiatal egyetemi tanár ezután időről időre cikkeket küldött a szerkesztőségbe. Írásai tanúsága szerint kizárólag szaktudásával szeretne volna szolgálni a hazai zsidóságot és növelni társadalmi megbecsülését.

Az első világháborút megelőző évtizedekben a *Budapesti Hirlap* számára Marczali többnyire a legújabb historiográfiai megállapításokra és saját kutatásaira épülő tudományos cikkeket, tudománynépszerűsítő tárcákat készített, megközelítőleg húszat. Elsősorban ismertetéseket írt, bár olykor publicisztikai jellegű flekkeket is közreadott. Cikkeinek nagyobb része ártatlan történelmi összegzés, historiográfiai kitekintés, esetenként forrásközlés a nagy művekhez lazán, vagy éppen egyáltalán nem kapcsolódó témákról. Az elbeszélés stílusán érződik, hogy szerzőjük az újságírás műfaját inkább irodalmi alkotásként, mintsem komoly történelmi munkaként kezelte. Saját írásai mellett a lapból ismert még egynehány

⁵¹ Dénes 2022: 88.

⁵² Marczali 2000: 62.

⁵³ Marczali 2000: 116.

⁵⁴ Marczali 2000: 122.

⁵⁵ *Budapesti Hirlap* 1883. december 13. 3; 1886. április 23. 7; 1884. május 12. 2; 1884. május 14. 2; 1887. február 26. 2; 1887. november 3. 2; 1887. december 25. 6.

⁵⁶ Marczali 2000: 129.

róla írt tárcacikk, akadt pár nyilatkozata, valamint nagyobb előadásairól komoly hírlapi tudósítások születtek.

Publicisztikáival mindig valamilyen konkrét célt szolgált. A lap számára készített első cikkében például barátja és legnagyobb jóakaróinak egyike, Salamon Ferenc *Budapest történetéről* írt könyvét méltatta.⁵⁷ Salamon alkotását a téma tárgyilagos szintézisaként értékelte. Elbeszélésmódját tekintve ez a recenzió azonban össze sem hasonlítható a tíz évvel később, Gustave Fagniez *Le père Joseph et Richelieu* című könyvéről írt ismertetéssel.⁵⁸ A *szürke eminencia* címet viselő írásában Marczali a ferences rendi szerzetes atya, François Leclerc du Tremblay életét emelte ki a könyvből. Tárcája egyik felében a ferences szerzeteseket idealizálta, akik mind Franciaországban, mind Magyarhonban képesek a nép fiainak „szája íze szerint beszélni, ismerik a szegény ember baját, gondolkodása egész módját”.⁵⁹ Az ismertetés második részében ellenben már kifejezetten Szent Ferenc életét, továbbá egyházi és politikai működését ecsetelte. A későbbiekben a történészprofesszor már majdnem mindegyik könyvrecenziójában kilépett a műfaj hagyományos keretei közül, és inkább a fentihez hasonló, esszéisztikus és elemző stílusban szólt a számára fontosnak ítélt művekről. Ekképpen például 1897-ben Thallóczy Lajos forráskiadása, *A Blagay család oklevéltára* című kötet⁶⁰ méltatása apropóján már többnyire saját Blagay-történetét mondta el.⁶¹ C. M. Knatchbull-Hugessen *The Political Evolution of the Hungarian Nation* című könyvéről 1908-ban készített ismertetésében⁶² a szerző gondolkodásán keresztül alapvetően csak a magyarkérdésben tett kijelentéseit taglalta. A könyv kiválasztása sem volt véletlen, hiszen a munka lényegében a magyar birodalmiság dicsőítése volt, így az ismertető számára csupán egyetlen dolog maradt, bemutatni a rokonszenves szerzőt az olvasónak. A téves megállapításokat a cikk alig illette kritikával, legfeljebb megemlítette az esetleges tévedéseket. A világháború előtti időszak legfontosabb könyvismertetését Marczali 1910-ben, *Az angol felsőház reformja* címmel közölte, lényegre törően és szakszerűen.⁶³

A recenziók mellett alkotmány- és jogtörténeti fejtegetései szintén nagy jelentőségűek. 1886-ban az első, e tárgyban készült cikkében II. József és az erdélyi vajdaság kapcsolatát tárgyalta.⁶⁴ Írása az adatgyűjtés állapotában lévő monográfiájának Erdéllyel kapcsolatos egyik megállapítását vetíti előre. Fő mondanivalója, hogy II. József már 1762-ben szorgalmazta Erdély egyesítését az anyaországgal, mégpedig történelmi alapon, amit csak rajta kívül álló okokból – előbb az erdélyi rendek tiltakozása, majd betegsége és a török háború miatt – nem tudott végül megvalósítani. A századfordulón Marczali már nem a kalapos király,

⁵⁷ Marczali 1885.

⁵⁸ Marczali 1894b.

⁵⁹ Marczali 1894b: 2.

⁶⁰ Thallóczy–Barabás 1897.

⁶¹ Marczali 1897.

⁶² Marczali 1908.

⁶³ Marczali 1910.

⁶⁴ Marczali 1886.

hanem Hunyadi Mátyás alkotmányreformját dicsérte:⁶⁵ a köznemesség felemelése és állami pályára engedésének alkotmánytörténeti mérföldkövén túl a modern jogállamiság megalapozását látta benne, ami a királlyal szerinte sajnos hosszú időre sírba szállt. Pár évvel később, 1905-ben közölte a magyar Országgyűlés első házszabályát,⁶⁶ 1912-ben pedig a címerek, jelvények és közjog kérdéséhez szolt hozzá.⁶⁷

A történész alkotmánytörténeti munkáiban érzékelhetően azon uralkodók döntéseibe engedett bepillantást, akik bár saját korukban nem örvendtek osztatlan népszerűségnek, reformjaikkal a modern polgári állam alapjait fektették le. Marczali írásai az évek folyamán egyre inkább elrugaszkodtak a hagyományos ismeretterjesztő és prózai formától, és egyre didaktikusabbakká váltak. Többek között ezért sem okozott számára problémát, hogy – az eleve felkérésre írt publicisztikáit – a kereszténység nagy ünnepeire, húsvétra vagy karácsonyra készítse el. Amellett, hogy a napilapok az ünnepi különszámaikba írt munkákért sokkal többet fizettek, az ilyen írások a tudományos élet képviselői szemében presztízsnak is számítottak. A bölcsészettudományok hazai művelői éppen ezért örömmel fogadták az ilyen felkéréseket, és meglehetősen gyakran éltek velük. Ebben a tekintetben a *Budapesti Hirlap* – még ha neve a zsidóság körében gyakorta nem csengett is jól – több tíz-, százezres olvasottsága túl vonzó volt, semhogy az egész nemzet tanítására vágyó Marczali visszautasítsa a felkéréseit. Továbbá a hazai magyar nyelvű napilapok közül Rákosi Jenő újságjának (és mellékleteinek) igényes kivitelezése, irodalmi presztízse (hiszen a Kisfaludy-Társaságba például egyfajta belépőszámba ment a *Budapesti Hirlap*ban publikálni), valamint terjesztésének közép-európai lefedettsége nagy vonzerőt gyakorolt a már asszimiláció útjára lépett fővárosi és vidéki neológ zsidó értelmiség körére.⁶⁸ Rákosinak már az első napilapjánál, a *Reform*nál ott találjuk például Ágai Adolfot, Dóczy Lajost vagy Hevesi Lajost.⁶⁹ És amíg a *Reform* ötesztendei fennállása alatt legfeljebb néhány tucat zsidó szerzőt tudott megnyerni a lapnak, addig a *Budapesti Hirlap* számára félévente, illetve évente ugyanennyit. Ez pedig annak köszönhető, hogy a főszerkesztő a magyarországi kisebbségek közül a németeken kívül elsősorban a zsidókban látta meg a magyar nemzeti identitás felvételének igényét, így őket nem kezelte egy lapon a tótokkal, ruszinokkal vagy rácokkal.

Marczali Henrikre nem volt jellemző a kirekesztő gondolkodás, mi több, a katolicizmussal mint magyar államvallással műveltsége és iskolázottsága miatt több vonatkozásban is szimpatizált.⁷⁰ Visszaemlékezéseiből kiderül, hogy tággabb környezetében már egyetemi éveiben is jobbra csak katolikusokkal és

⁶⁵ Marczali 1901.

⁶⁶ Marczali 1905.

⁶⁷ Marczali 1912.

⁶⁸ A történész a *Budapesti Hirlap* alkalmi lapjába, a *Vigasza* is írt cikket. *Budapesti Hirlap* 1895. március 28. 6.

⁶⁹ Papp 1924: 23; Sikabonyi 1930: 9.

⁷⁰ A Marczali család 1920 előtt a zsidó ünnepeket feltehetően nem is ünnepelte, Henrik a vallási hagyományokat anakronizmusnak tartotta. Felesége és mindkét lánya kitért. Dénes 2019b: 54–57; Dénes 2022: 87.

papnövendékekkel barátkozott; élete folyamán több hercegprímás a bizalmába fogadta, valamint engedélyt kapott, hogy a legnagyobb egyházi levéltárakban kutasson.⁷¹ Ugyanezt igazolják azok a cikkei, amelyeket alkalomadtán a keresztény ünnepek eredetéről, a különböző egyházi szervezetek történetéről, vagy a katolikus-protestáns együttélés egy-egy sötétebb fejezetéről írt. Utóbbira példa a *Szent Bertalan éj Magyarországon* című, 1888 karácsonyán közölt munkája, amelyben azt rekonstruálta, hogy az 1790-es sátoraljaújhelyi és barátszerei katolikus és református ellenszenv miként csapott át majdnem fegyveres összetűzésbe.⁷² A cikk a vallási pszichózist kívánta kigúnyolni, pellengérré állítani, illetőleg arra rávilágítani, hogy a katolikusok, reformátusok és zsidók közti fegyveres atrocitást egyedül a király és a felvilágosult magyar rendek bölcsessége tudta megakadályozni. Pár évvel később, 1892-ben a nagyváradi püspökség létrejöttének legendáját tette mérlegre a külföldi források alapján, és azt találta, hogy azt nem Szent László, hanem feltehetően már Szent István megalapította.⁷³ Nem kevésbé jelentős 1895-ben *Az első kereszties hadjárat emléknepján* című tárcája,⁷⁴ amelyben az első kereszties hadjárat világtörténelmi hátterét felvázolva, történelemformáló jelentőségéről elmélkedett. „Minden korra szóló bizonyosága annak – írja –, hogy az ember nemcsak kenyérből él, hogy az eszme mindig megtartja elévülhetetlen jogát, jussát Lelke fölött.”⁷⁵ Az esemény jelentőségét rekonstruálva nem Európa első expanzióját láttatta benne, hanem a kereszténység vallásban és világiakban fennálló európai eszméinek, a vallásos aszkézisnek és a lovagi becsületnek a virágzását emelte ki. Marczali afelett sajnálkozott, hogy e két eszme, a történelem egyik leghatalmasabb mozgóereje a máshitűekkel való állandó érintkezés, a görög műveltség megismerése révén uralkodóvá vált vallási közömbösséggel, valamint az egyházi tanok bírálatával idővel elcsökevényesedett. A fentiek kapcsán még az is kiemelendő, hogy Marczali a vallásfelekezetek közötti párbeszédben a közös fejlődés lehetőségét látta. Egyházi vonatkozású írásaiban nem deszakralizálta a kereszténységet, hanem igyekezett kiemelni azon aspektusait, amelyek az európai nemzetek és Magyarország kulturális gyökereit, örökségét erősítik, avagy a vallásközi párbeszéd jelentőségét hirdetik. Ennek ellenére a katolicizmus iránti szimpátiája gyakran tükröződött munkásságán.

A millennium közeledtével egyre fontosabbá vált számára az identitásképzés, ezért mind gyakrabban írt 1848-ról is. A közelgő ötvenedik évforduló miatt ez még meglehetősen kényes témának számított, ezért Marczali eleinte inkább a hadtörténeti események ismertetésére szorítkozott, és csak később kezdett

⁷¹ Például Vaszary Kolos volt pannonhalmi főapát, bíboros-hercegprímás, esztergomi érsek betegágyánál 1904-ben gróf Széchenyi Gyula, báró Hornig Károly veszprémi püspök, gróf Zichy Nándor, Márkus József főpolgármester, Timon Ákos és Czigler Győző mellett Marczali Henriket is ott találni. *Budapesti Hírlap* 1904. február 19. 8. A lap a zágrábi érseki és káptalani levéltári kutatásairól külön is beszámolt. *Budapesti Hírlap* 1904. június 13. 7.

⁷² Marczali 1888.

⁷³ Marczali 1892.

⁷⁴ Marczali 1895.

⁷⁵ Marczali 1895: 1.

kísérletezni az esemény politikatörténeti feldolgozásával. Ebből az időből a legismertebb, *A márciusi napok történetéhez* című⁷⁶ tárcája inkább forrásközlés és -értelmezés volt, amelyben a szerző sürgöny- és levélrészletek idézésével a nép és a politikai vezetés hangulatát igyekezett bemutatni. A forradalom és szabadságharc kapcsán 1899-ben egy sajtótudósítás is kötődött hozzá. Történt ugyanis, hogy a Kisfaludy-Társaság egyik ülésén Gyulai Pál ellenezte az aradi vértanúk szoborának megkoszorúzását, amire válaszul a Budapesti Tudományegyetemen hatalmas diáktüntetés bontakozott ki ellene. A mintegy ötszáz tüntetőt Marczali egyedül próbálta meg jobb belátásra bírni – persze sikertelenül.⁷⁷ Ez a bonyodalom később aztán arra ösztönözte, hogy felvilágosító jelleggel bemutassa a szabadságharc forrásait, így például az általa már korábban felkutatott Leiningen-naplót és leveleket lefordította, és még abban az évben közölte a napilapban.⁷⁸ A *Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója* egy év múlva – természetesen Marczali bevezetésével – rendkívül díszes kiadásban, könyv formában is megjelent. Pár nappal később Sebők Zsigmond hírlapíró terjedelmes tárcában méltatta a történészt, aki szerinte művészi jellemrajzot írt a tábornokról, hovatovább a végletekig dicsérte a kiadást.⁷⁹ Marczali ugyanakkor ez idő alatt sem maradt tétlen. 1900 karácsonyán *Bismarck levelei menyasszonyához és vejéhez* címen újabb forrásbemutató cikket közöltetett.⁸⁰ A magyar közélet polarizáltságának csökkentése érdekében 1905-ben másodmagával részt vett a magyar darabon testőrség egyenruhájának, valamint a közös hadsereg új jelvényeinek megtervezésében.⁸¹ 1906-ban pedig megemlékezett Széchenyi István halálának évfordulójáról.⁸² Ebben a cikkében Széchenyi lelkének hullámlásait azon a dilemmán keresztül interpretálta, hogy vajon egy adott történelmi helyzetben az uralkodóházhoz vagy a nemzethez legyen-e hűséges az ember. Szándéka a politikus öngyilkosságának relativizálása volt, ezért tragédiáját egyfajta évszázados nemzeti problémaként értelmezte, amelyen még a legjobbak akarata és ereje is megtört. Szerinte a magyar nem köztársasági lelkületű nép, hanem már Árpád óta monarchikus; így akiben mindkét érzület megtalálható, az az 1848-hoz hasonló történelmi helyzetekben megbénul, tehetetlenné válik. Ez történt a legnagyobb magyarral is. Ugyanakkor Marczali szerint nem a nemzeti dinasztia hiánya jelentette a magyarság fő problémáját, hiszen a történelmi példák azt mutatják, hogy ez önmagában még nem garancia semmire. Széchenyi szerint elsősorban az osztrák–magyar viszonyt kellett rendbe hozni, amely egy egyes házassághoz

⁷⁶ Marczali 1890.

⁷⁷ *Budapesti Hírlap* 1899. október 4. 7.

⁷⁸ *Budapesti Hírlap* 1899. december 29. 5. A közlés, majd a könyv megjelenése után több keserű nyilatkozatot kényszerült adni. *Budapesti Hírlap* 1900. január 22. 4; 1902. december 21. 13; 1902. december 29. 4.

⁷⁹ Sebők 1900.

⁸⁰ *Budapesti Hírlap* 1900. december 25. 7.

⁸¹ *Budapesti Hírlap* 1905. január 24. 15; 1905. november 16. 6.

⁸² Marczali 1906.

hasonlítható, vagyis a „kölcsonös türelemnek, elnézésnek és méltányosságnak az állandó forrását föltételezi”.⁸³

Marczali világháború előtti legfontosabb, 1894-ben, a *Budapesti Hirlap*ban publikált műve *Az egyetemes és a nemzeti történelem* című akadémiai székfoglalójának a parafrázisa volt.⁸⁴ A beszéd elsősorban a nemzeti és a világtörténelem egyenlőségét volt hivatott hangsúlyozni. Nem kevesebbre szólított fel, mint az összehasonlító történetírás művelésére. Szerinte ugyanis a nemzeti történetírás fejlődésével a világtörténelem is fejlődik. A történelemben olyan társadalomtudományt látott, amelynek feladata egy adott nép gondolkodásának, érzésének, fejlődése és hanyatlása feltételeinek meghatározása volt. A történetíró mindenkori munkájához, azaz a világtörténeti eszmék és intézmények fejlődésének megismeréséhez, az adott nemzeti viszonyok szolgálnak lényeges adalékokat, mert a világtörténelem a keretét és mintáját adja a nemzeti történelemnek. A legfontosabb feladat a források ismerete és megfelelő közvetítése; és még a hazafiúi szeretet sem vethet gátat a tények kimondásának. Szorosan vett történeti források viszont nemcsak a tények lehetnek, hanem a nép nyelve, a népköltészet, a gazdasági élet, illetve a szokások is. Ezek bemutatása egy történeti munkában amellet, hogy gazdagítja a világtörténet elbeszélését, hozzáadja azokat a színeket a nemzeti anyaghoz, amelyek egy külön nemzeti elem létezésének bizonyítékai. A legfontosabb azonban mégis a feldolgozás módja.

„Mi a feldolgozás? A történeti anyagnak először kritikai megrostálása, megbízhatósága és hitelessége szerint; azután kijelölése annak a helynek, mely az egyes adatot a kor, a nemzet s így az egyetemes történelem keretében megilleti.”⁸⁵

Marczali nem kívánt különbséget tenni a nemzetiségek között. Véleménye szerint a magyar államnak minden polgárát egyaránt oktatnia kell, máskülönben ezt a feladatot mások fogják átvállalni. Ebben az esetben azonban biztos, hogy az oktatás nem magyar szellemben történik.

Rákosi Jenő külön figyelmet szentelt Marczali Henrik sajtómegjelenéseinek: bárhol szólalt fel nyilvánosan, bárhol folytatott éppen kutatást, az mindenképpen sajtóeseménynek számított.⁸⁶ Egyébként a hírlap számos alkalommal tudósított a professzor előadásairól is. Ezek közül időrendben a következők emelkedtek ki: a *Gróf Pálffy Miklós emlékiratai Magyarország kormányzásáról* 1884-ből; a *Dalmácia az Árpádok korában* 1898-ből, a *Zách Felicián* 1899-ből, *A magyar hadsereg fejlődése* 1903-ből; a *Mátyás király kora* 1904-ből, *A női kérdés kezdetei Magyarországon* 1905-ből, *A védőegyesület* 1906-ből és a *Nádor-választás 1790-ben* 1907-ből.

A történésznek a komolyabb témák mellett még kortársai írásainak kiigazítására és kisebb közlemények megtételére is jutott ideje. A Leiningen-napló körüli

⁸³ Marczali 1906: 2.

⁸⁴ Marczali 1894a.

⁸⁵ Marczali 1894a: 3.

⁸⁶ *Budapesti Hirlap* 1890. augusztus 3. 6.

közleményháborút leszámítva, legismertebb zsurnalisztikai vitája ebből az időszakból tőle függetlenül született. Tóth Béla híres magyar idézetekről írt tárcáját a szerzőhöz intézett levélben itt-ott kiigazította, mire Tóth a kérdéses részeket Marczali levélrészleteivel együtt önálló vitacikként lehozta.⁸⁷ Összességében tehát publikációi a *Budapesti Hirlap*ban kettős célt szolgáltak a történész számára, egyrészt önreprezentációt és műveltsége közvetítését, másrészt a kisebbségek közötti viszony normalizálását.

ALEXANDER BERNÁT ÉS A *BUDAPESTI HIRLAP*

Szemben Rákosi Jenővel, aki az újságírásban csupán mesterséget látott,⁸⁸ illetve Marczali Henrikkel, aki „nagy munkái” között amolyan hobbiként vagy önkélményként tekintett rá, Alexander Bernát a hírlapírást az irodalom műfaján belül kezelte és azt munkássága gerincévé tette. Miután 1892 végén a *Budapesti Hirlap* újságírója lett, 1916-ig rendszerint hetente, másfél hetente küldött tárcát a lapnak, így huszonnégy év alatt több mint nyolcszázat. Írásainak hatalmas száma eleve lehetetlenné teszi azt, hogy akár csak egyetlen mondatban felidézsem cikkei tartalmát, helyette inkább a fontosabb témáit igyekszem kiemelni.

Kezdetben Alexander főként könnyedebb hangvétellű, esztétikai témájú tárcákat írt. Ezt a véleménycikk műfaja követte, amelyet tökéletesre fejlesztett. Cikkei nagy részét *Alfa* álnéven jegyezte, ám ez mindössze annyit volt hivatott jelezni az olvasó számára, hogy az adott kérdésben nem a tudós egyetemi tanár, hanem az újságíró szólalt meg. A véleménycikkírás mellett neveléseméleti kérdésekkel és oktatási reformokkal foglalkozott, de gyakran készített filozófia-, irodalom- és tudománytörténeti portrékat is. Nevéhez fűződik még néhány – csekély számú – tudósítás, például a filozófiai világtalálkozásokról.⁸⁹ Továbbá szinte biztosan írt vezércikk(ek)et, ezeket azonban akkoriban nem volt szokás aláírni, így számuk beazonosíthatatlan. Leggyakrabban színikritikákat és művészeti tárlatismertéteket közölt, amelyekből majd minden hónapra jutott egy.

A filozófus szinte minden elé kerülő témáról elmondta a véleményét. Publicisztikáiban rengeteget moralizált, kezdetben mégis alig volt rá jellemző a didaktikusság. Ehelyett sokszor rácsodálkozott a témájára, majd rávezette, illetve meggyőzte olvasóját az igazáról úgy, hogy elhiggye: amit gondol, tulajdonképpen a saját benyomása.

Írásai közül e helyütt csak a nemzeti identitásépítéssel kapcsolatosakat tekintem röviden át. Alexandert 1892-ben választották meg a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjának. Az 1893 májusában tartott székfoglaló azon része, amelyet aztán cikk formájában a *Budapesti Hirlap* számára közlésre átadott,⁹⁰ lé-

⁸⁷ Tóth 1892. Az eredeti cikke: Tóth 1891.

⁸⁸ Rákosi 1926: I. 158–159.

⁸⁹ Turbucz 2021: 21–22.

⁹⁰ Alexander 1893a. A székfoglaló tartalmáról bővebben: Percz 2008: 147–164.

nyegében egy Rákosi Jenővel folytatott polémia, vagyis addigi tevékenységének igazolása és egyben fordítói munkássága melletti programbeszéd volt. A cikk elején először kifejtette, hogy a magyar kultúrát nem kötik olyan szoros szálak a filozófiához, mint például a németet, a franciát vagy az angolt. Hazánkban a szellemi élet vezetői ugyanis nem filozófusok voltak, mint Németországban Leibniz, Kant vagy Hegel, illetve Franciaországban Descartes és Angliában Locke. Magyarországon nem akadt senki, aki ezt a tudományt a nemzet szellemi életének belső ügyévé tette volna. Változást még a magyar nyelvújítás sem hozott, hiszen a filozófia műszavait még körülírással sem sikerült érthetővé tenni. A filozófia tudománya tehát idegen maradt Magyarországon, ami persze nem jelenti azt, hogy ne kellene vele foglalkozni, mindössze azt, hogy meg kell találni kapcsolót a magyar nemzeti szellemhez. Ehhez pedig tisztázni kell a filozófia jelenkori feladatát, meg kell ismerni a történetét, végül pedig azonosítani benne a nemzeti szellem sajátosságait.⁹¹ *A szellemi életünk története* című tárcájában⁹² el is árulta, mire gondol pontosan. Azzal, hogy a honfoglalás után a magyarság feladta az ősi néphitét, az európai „szellemi kultúrában” hirtelen lemaradásba került a Nyugathoz képest. A magyar történelem nagy gondolkodói, például Szent István vagy Apáczai Csere János, múlt tünemények csupán. A folytonos háborús állapotok következtében a filozófia csak a 19. században, elsősorban Erdélyi János, Greguss Ágost, Molnár Aladár, Kerkápoly Károly, Eötvös József és Madách Imre munkássága révén szökkenhetett szárba.

„[Nekik hála] az az előítélet, hogy a filozófia száraz, élvezhetetlen és érthetetlen absztrakciók kifejtése, mégis szűnőben van. A magyar nyelv oly hajlékony, gazdag és színes a legmagasabban szárnyaló gondolatok kifejezésére, hogy senki sem tartja többé a gondolat alkalmatlan orgánumának.”⁹³

Alexander programja tehát hasonló volt Marczaliéhoz, van azonban egy lényeges különbség is: Alexander nem csatolta vissza minden esetben a nemzeti szellem sajátosságait a filozófia világtörténetébe. Ellenben ugyanez nem mondható el az esztétikáról és azon belül is főként a szobrászatról. A festészetet és különösen a szobrászatot ugyanis Alexander fontos, hazafias ügyként, az identitásképzés részeként kezelte, amely szerinte meghatározó hatást gyakorolt az egyetemes művészet fejlődésére is, ezért a századforduló minden szoborállítási ügyében markáns véleményt fogalmazott meg. Kis túlzással, mintha az adott szobor elhelyezésén és architektúráján a művészeti érték mellett mindannyiszor a magyar nemzeti sajátosságokat kereste volna.

Arany János szobrának leleplezésekor, 1893-ban például azt nehezményezte, hogy az egybeesik a honvédünneppel, ami így árnyékot vet a nemzet

⁹¹ Erről bővebben: Szemere 1941: 401–403; Sebestyén 1934: 35.

⁹² Alexander 1896.

⁹³ Alexander 1896: 3.

nagy költőjének emlékére.⁹⁴ Ugyanabban az évben egy más alkalommal, id. Andrásy Gyula lovas szobrában a magyar szellem egyszerű, közvetlen megnyilvánulását láttatta: a gróf nem csatákat nyert, hanem a szellem hatalmával aratta nagy győzelmeit.⁹⁵ Andrásyban Alexander egyébként is a magyar birodalmiság egyik legfontosabb építőjét tisztelte, akinek tekintélye csak Széchenyi Istvánéval és Deák Ferencével mérhető össze.⁹⁶ Ezért egyik szobortervben sem találta meg azt, ami szerinte híven fejezte volna ki a kiegyezés legnagyobb védelmezőjének valódi jellemét vagy híven ábrázolta az államférfit. Ezzel szemben Strobl Alajos Baross Gábor-szobráról már sokkal elismerőbben szólt. Úgy vélte, kellően idézi fel a Vaskapu és a Duna szabályozóját, valamint a vasúti miniszter alakját. Szobra férfias, monumentális, ugyanakkor nem hivalkodó, így méltó köztérre.⁹⁷ Ugyancsak a monumentalitást várta el Erzsébet magyar királyné szobrától is,⁹⁸ és szinte követelte, hogy az alkotás az alábbi kritériumoknak feleljen meg:

„[S]zép és mégis egyszerű legyen, intim, de beszédes, gazdag és még sem üres pompájú. Főleg szép legyen az egész, a tiszta szépség uralkodjék benne. Mert ezt szerette Ő, így tiszteljük meg valóját, ez volt az ő lelkének derűje és ennek a sugarait akarjuk széjjel árasztani.”⁹⁹

Alexander éppen csak a megformálást nem vállalta, de ezenkívül igyekezett Sisi szobrával kapcsolatban minden részletet meghatározni. Hol legyen felállítva, milyen anyagból és pozitúrában készüljön, és ehhez hasonlók. Végül eléggé csalódott, amikor a szobor helyét nem a Városligetben jelölték ki, de a továbbiakban már amellet kardoskodott, hogy a leendő műalkotás Heinrich Hentzi vezérőrnagynak, az 1849-ben a budai vár Pestet lövető parancsnokának az emlékműve helyére kerüljön. A filozófus hitt benne, hogy a kiegyezés Magyarország fennmaradását és fejlődését szolgálja, ugyanakkor Marczalival együtt vallotta, hogy a reformkor, valamint a forradalom és szabadságharc eszményeit és szellemi nagyjainak emlékét ugyanúgy meg kell őrizni, mert csak így lehet a függetlenséget megtartani.¹⁰⁰ A századfordulós szoborállításokról írt cikkei kapcsán még kiemelném Vörösmarty Mihály szobrát, akiről megjegyezte, hogy a *Szózat* szerzője Széchenyivel, Kossuthhal és Deákkal együtt a magyar újjászületés egyik főalakja volt.¹⁰¹ „De Széchenyin kívül senki sem tett annyit abban a korban a magyar nyelvért, irodalomért, szellemért, kultúráért, mint Vörösmarty.”¹⁰²

⁹⁴ Alexander 1893b.

⁹⁵ Alfa [Alexander Bernát] 1893c.

⁹⁶ Alfa [Alexander Bernát] 1893d. Alexander Bernát Deák-képéről: Kornis 1944: 200.

⁹⁷ Alfa [Alexander Bernát] 1894a.

⁹⁸ Alfa [Alexander Bernát] 1898b.

⁹⁹ Alfa [Alexander Bernát] 1898c: 2.

¹⁰⁰ Alexander 1938: 214–215.

¹⁰¹ Alfa [Alexander Bernát] 1902.

¹⁰² Alfa [Alexander Bernát] 1902: 1.

Alexander Bernát és persze a *Budapesti Hirlap* számára alapvető identitásképző jelentőségű volt az a tény, hogy ki kaphat szobrot, milyen típusú műalkotást állítanak az illetőnek, és a város mely részén helyezik el. Tisztában volt vele, hogy egy köztéri szobor jelentősége messze túlmutat alkotója művészi fantáziáján. Kiállítás után a műalkotás ideállá változik, amely köré társadalmi események szervezhetőek, és amely idővel önálló társadalomformáló értékkel töltődik fel. Elsősorban a 19. század két meghatározó hazai történelmi eseményének, 1848-nak és 1867-nek a magyar nemzeti tudatra gyakorolt asszimiláló hatását kívánta tovább mélyíteni. A forradalmat a magyar szabadságvágy és nacionalizmus megnyilvánulásaként értelmezte, a kiegyezést pedig a rend és a fejlődés kezdeteként interpretálta. A forradalom ünneplésének jogosságáról 1901-ben a következőket jegyezte fel:

„Nagyon rövidlátó emberek azok, kik azt hiszik, hogy a régi ideálok meghaltak és ünneplésünk csak képmutatás. Az ideálok legföljebb átalakultak, tartalmuk bővült és gazdagodott. Nemcsak rászorultunk ezekre az ideálokra, még sokkal komolyabb és nehezebb küzdelmet kell érte vívunk, mint elődeink 1848-ban.”¹⁰³

Újságíróként Alexander Bernát kifejezetten kereste azokat a történelmi személyiségeket, akik összekötő kapocsként szolgálhatnak a két esemény között, és arra biztatta kortársait, hogy készítsék el életrajzukat, vagy személyüket művészi alkotásokban örökítsék meg. Ezért mutatta fel példaképként Vörösmarty Mihályt, Jókai Mórt, Kiss Józsefet vagy Lévy Józsefet, mint a magyar szellem és gondolkodás tipikus megtestesítőit, akiknek nem vallási hovatartozásuk volt a fontos, hanem alakjuk, amelyhez fel kell emelkedni. A századforduló környékén fel sem merült benne, hogy a zsidók más magyarok, esetleg nemzetiség lennének, a vallást ugyanakkor a magánszféra részeként fogta fel.¹⁰⁴ Egyik, a sovinizmus jelentését átértékelni szándékozó tárcájában – nem véletlenül – egy Szibériába került ortodox zsidó történetét mesélte el, aki bár üzletét már régen Keleten találta meg, mégis honvágya volt még az „otthon” gyűlölt malacok után is.¹⁰⁵ Alexander úgy vélte, a magyar itthon és külföldön sem gyűlöli az idegent (már a sovinizmus tényét is tagadta), ami nem mondható el az angolokról, a franciákról, de legkevésbé a németekről.

„A németek találták ki – írja Alexander – a race-elméletet, melynél brutálisabb és korlátoltabb a tudományban soha se létezett, csak azért, hogy a vére alapíthassák fajuk tisztaságának és felsőségének tanítását. Mégis a németek szimatolják mindenütt más népeknél a sovinizmust és a legnagyobb mértékben megbotránkoznak rajta.”¹⁰⁶

¹⁰³ Alfa [Alexander Bernát] 1901: 2.

¹⁰⁴ Vö. Sebestyén 1934: 36–38.

¹⁰⁵ Alfa [Alexander Bernát] 1898a.

¹⁰⁶ Alfa [Alexander Bernát] 1898a: 2.

Az említett európai nemzetekkel szemben a magyar nemcsak hogy befogadott minden népet, hanem még a magáét is veszni hagyta, és idővel „eloláhosodott”, „eltótosodott”, vagy „elnémetesedett”.¹⁰⁷ Éppen ezért a 19. században Kazinczy, Vörösmarty, Széchenyi és Kossuth sovíniszta fellépése szükségeltetett a süllyedés megállításához. A zsidók ellen irányuló gyűlölet némiképp más lapra tartozik. Erről egyebütt a következőket jegyezte meg:

„Próbáltak más utakat, egyenjogosítottak bennünket, de ez sem ment egészen jól. Először felébredt, mihelyt az egyenjogosítás megvolt, a fajirigység, a fajgyűlölet, mert mikor egyenlőknek akartuk magunkat érezni, azt mondták: mégsem vagytok egyenlők mivelünk, ti más fajhoz tartoztok, és ha a népek mondják, hogy »más fajhoz tartoztok, mint mi«, akkor ez mindig azt jelenti, hogy »alárendelt fajhoz tartoztok.«”¹⁰⁸

A legfőbb mérce Alexander számára az anyaföldhöz való tartozás kifejezésének mélysége volt. Ezért szólított fel *A magyar nemzet története* „történeti bibliaként”-i olvasására, hiszen a múltunkkal szemben nem lehetünk igazságosak, nem méltányolhatjuk azt, ha eleve nem is ismerjük. Vagyis a múlt ismerete nélkül kihal a kegyelet a lelkekből, elvesznek a hagyományok, eltűnnek a gyökerek.¹⁰⁹ Úgy vélte, hogy Marczali *A vezérek kora* történetének elbeszélésében biztos kézzel dolgozta fel a rendelkezésére álló forrásanyagot. A filozófust ebben az összefüggésben még a török–ugor származás kimondása sem zavarta, mindössze csak a bővebb fejtegetést hiányolta Marczali művéből.

A LAP KIÁLL A SZERZŐIÉRT

Rákosi Jenő lapja mindig síkra szállt Alexander Bernát és Marczali Henrik mellett, ha szükség volt rá. Ez nem pusztán származásuknak, hanem személyüknek, tekintélyüknek és politikai pártállásuknak is szólt. Az egyetemi nyilvános rendes tanári kinevezésük körüli huzavonák¹¹⁰ mellett tulajdonképpen egy-egy botrány, illetve az állásukból való elbocsátásuk kapcsán jöhetett jól a lap támogatása.

Marczali Henrik 1910 januárjában keveredett botrányba. *Az Alkotmány* című napilapban Görcsöni Dénes álnéven Friedrich István, a későbbi miniszterelnök, gyanúsította meg azzal, hogy az egyik hallgatóval, Singer Artúrral előre közölte a doktori szigorlat kérdéseit, máskülönben a jelölt elbukta volna a vizsgát. A hír hallatán Marczali azonnal fegyelmi vizsgálatot kért maga ellen a rektortól, Sággy Gyulától. Emellett hosszabb nyilatkozatot is tett az *Esti Ujság*ba,

¹⁰⁷ Vö. Gyurgyák 2007: 101.

¹⁰⁸ Alexander 2000: 42.

¹⁰⁹ Alfa [Alexander Bernát] 1894b.

¹¹⁰ Alexander tanári kinevezése kapcsán: Gergely 1976: 16–18. Marczali kinevezése kapcsán pedig: Gunst 1983: 40–41.

melyet Rákosiék átvettek, és a professzor védelmére kelve hosszú tudósításban helyezték el. A nyilatkozat a következőképpen szólt:

„Ma reggel egy ismerősöm keresett föl, a ki mutatta az Alkotmány cikkét. Elmosolyogtam magamat fölötte, majd azután, hogy magával a tendenciával, a mely ez orvttáadás mögött áll, leszámoljak, elmentem Sággy Gyula rektorhoz. És kértem magam ellen a fegyelmi vizsgálatot, egyidejűleg pedig lépéseket tettem a sajtópör megindítása iránt. Sággy rektor közölte velem, hogy miután három országos képviselő járt fönt nála, kérvén Singer Artúr mai promociójának felfüggesztését, ő azt már elrendelte. Most tudtam meg, hogy a három képviselő a néppárt tagjai: Zboray Miklós, Szmrecsányi György és Beniczky Ödön. Én nem szeretem a szereplést, de ha ezek az urak politikai elfogultságukban nekem rontottak, úgy a sajtópörben alkalmam lesz velük leszámolni.

A mi most magát a kérdéses esetet illeti, Singer Artúr is, mint annyi más hallgató fölkeresett s jelentette, hogy tárgyamat szeretné főtárgyul venni, mert azzal, különösen a XVII. és XVIII-ik századdal sokat foglalkozott. Azt feleltem neki, – azzal a jóakarattal, a mellyel minden vizsgázó iránt vagyok: – nem gondolnám, hogy eleget tud arra, hogy az én tárgyamat válassza főtárgyul. Olvastam – úgy mondtam neki – egy cikkét a százokról, abban ugyan súlyos tévedések voltak. Ha tehát a százokkal sokat foglalkozott, majd meglátjuk a vizsgán.

Ezzel elment s a néppárt lapja tajtékos vádjának valótlanságára mi sem jellemzőbb, mint hogy Singer Artúr csakugyan nem is az én tárgyamat választotta főtárgyul, hanem a német filológiát. Holott ha csakugyan különös kegyben állt volna nálam, akkor, a józan ész szerint, az enyémet választotta volna.

Soha kérdést előre föl nem írok magamnak sem, nagyon ritka eset az és nagyon megbecsülöm az olyan vizsgázó készülségét, a kinek olyan kérdést adok föl, a melyet magam otthon előre kidolgozok. Singer urat igazán nem tartom ennyire készültnek.”¹¹¹

Az ügyben a Budapesti Tudományegyetem rektora szintén nyilatkozott, de a vizsgálat végéig nem kívánt a kérdésben állást foglalni. Nem így az említett néppárti képviselők, akik Marczali nyilatkozatára válaszul a rektorra is igyekeztek nyomást gyakorolni, valamint ugyancsak tettek nyilatkozatot, amelyben azonos véleményüket fejezték ki az *Alkotmány* cikkével, és jelezték, hogy állnak a pernek elébe, ami január végén vette kezdetét.¹¹² Eközben a professzor hallgatói szolidaritásukat kifejezendő virágokkal díszítették fel Marczali szobáját, előadói asztalára pedig fehér virágokból kötött bokrétát helyeztek.¹¹³ A *Budapesti Hírlap* ezt követően mindig tárgyilagosan, de határozottan Marczali mellé

¹¹¹ *Budapesti Hírlap* 1910. január 23. 6–7.

¹¹² *Budapesti Hírlap* 1910. január 30. 18.

¹¹³ *Budapesti Hírlap* 1910. január 27. 9.

állva tudósított a fejleményekről, továbbá dicsérték a professzor tudományos teljesítményeit.¹¹⁴

Végül az Egyetemi Tanács elmarasztalta Marczalit, az ítélet ellen a tanár 1910. április 20-án a kultuszminiszternél hivatalos úton fellebbezéssel élt. A nem sokkal korábban (március 1-jén) kinevezett, jogász végzettségű Zichy János kultuszminiszter a tudós elaborátumának kézhezvétele után az ítéletet megsemmisítette, egyúttal jelezve azt is, hogy a fegyelmi vizsgálat megindítása eleve jogsértő volt.¹¹⁵ Eközben április 20-a után nagyszabású tüntetések kezdődtek mind a professzor mellett, mind pedig ellene. Április 21-én mintegy 200 diák megakadályozta, hogy Marczali megtartsa óráját, miután értesültek róla, hogy hallgatói ünneplésben akarják részesíteni.¹¹⁶ Pár nappal később a Marczalit gyűlölő diákok százai a rektor hivatala előtt, a *Himnusz*t énekelve, éltették a rektort és az Egyetemi Tanácsot, míg nem a *Marseillaise*-t énekelve megérkeztek a Marczalit támogató százak. A két tábor találkozása az egyetem kapujában komoly verekedéshez vezetett, amit végül a rendőrségnek kellett szétosztatnia.¹¹⁷

A fegyelmi ügy az egyetemen befejeződött ugyan, de az Országgyűlésben időről időre téma maradt, valamint még a sajtóper is folyamatban volt. A *Budapesti Hírlap* tudósítói persze mindenütt jelen voltak, és mindent pontosan feljegyeztek.¹¹⁸ 1913-ban, miután Marczalit a *Széchenyi és Anglia* című előadásáért az angol tudományos élet befogadta, a lap hosszabban tudósított külföldi sikereiről, így hiteltelentve támadóit, akik ekkor már több mint egy éve mindent megtettek a bírósági tárgyalás elhalasztásáért.¹¹⁹ Hasonlóképpen arról is beszámolt, hogy az English Royal Historical Society a professzort tiszteletbeli tagjának választotta.¹²⁰ A nagy tárgyalásra végül, amely Marczali győzelmével zárult, 1913. október végén került sor; a hírlap ezt is teljes egészében közölte.¹²¹

A következő komoly esemény, amikor a *Budapesti Hírlap* ismét Marczali becsületének védelmére kelt, az 1920-as fegyelmi ügye volt. Az 1910-es eseményekhez hasonlóan, a hírlap a tárgyilagos közlésre szorítkozott: a professzor hírnevét és tudományos sikereit állította szembe az ellene felhozott rágalomokkal.¹²²

A hajdan volt belső munkatársáért, Alexander Bernátért Rákosi Jenő hasonlóképpen még akkor is kiállt, amikor ő már évek óta nem dolgozott a lapjánál. 1920 őszén a professzort az egyetem hivatalvesztésre ítélte, mire Milotay István,

¹¹⁴ *Budapesti Hírlap* 1910. április 13. 10; 1910. április 14. 7; 1910. április 15. 9; 1910. április 17. 11; 1910. május 3. 14; 1910. július 3. 36.

¹¹⁵ Az ügyről bővebben: Bíró 1993: 117–136; Dénes 2019b: 48; Dénes 2022: 89; Káplár 2010: 5–50.

¹¹⁶ *Budapesti Hírlap* 1910. április 22. 9.

¹¹⁷ *Budapesti Hírlap* 1910. április 26. 9.

¹¹⁸ *Budapesti Hírlap* 1911. június 27. 3.

¹¹⁹ *Budapesti Hírlap* 1913. április 5. 15; 1913. szeptember 11. 13.

¹²⁰ *Budapesti Hírlap* 1913. július 11. 16.

¹²¹ *Budapesti Hírlap* 1913. október 30. 14–16; 1913. október 31. 17–18.

¹²² *Budapesti Hírlap* 1920. december 15. 4; 1921. november 19. 10; 1924. július 9. 6. A téma feloldozására: Dénes 2019a: 120–160.

az *Uj Nemzedék* című antiszemita lap főszerkesztője, éles kirohanást intézett volt *Budapest Hírlap*-beli kollégája ellen, s vezércikkben ünnepelte eltávolítását.¹²³ Az *Alexanderék* című írása a filozófust egy „szabadkőműves-liberális szellemi kalóznak” festette le, aki „idegenfajiságával” meghamisította a „magyar korszellemet”, és nacionalista hazugságokba csomagolva idegen szellemet csempészett az ifjúság lelkébe. Milotay cikkének folytatásából azt is megtudjuk, hogy a Beöthy Zolt – Pikler Gyula – Alexander Bernát triász „hamis frazeológiát” terjesztett az egyetemen és a sajtóban egyaránt. Nélkülük nem lett volna annyi megtántorodás a tanítványaik körében. Szellemük és világfelfogásuk a sajtón keresztül a magyar közgondolkodásba is beszivárgott, s így a közszellem integráns részévé vált. Elveik, köztük a kritikai szkepticizmus, az opportunizmus, valamint a nemzetközi értékeknek a nemzetiék fölé emelése, tehát az álmagyarság szelleme megtörte a magyar intelligenciát, ugyanakkor a tisztánlátástól megfosztva szétmorzsolta nacionalizmusát. Milotay István Alexanderben és Piklerben a „talmudi gondolatritmika” legmeghatározóbb megtestesítőit látta. Szerinte ők a Tisza-rendszer vitézei voltak, akik a Beöthy–Rákosi-féle nacionalizmus lobogója alatt féltékenyen őrizték fajiságukat, miközben Magyarország összeomlását készítettek elő.

A fenti gyűlöletkampányra, mint megszólított, maga Rákosi Jenő válaszolt.¹²⁴ *Vádló önvédelem* című vezércikkében először elárulta, hogy Milotay hosszú éveken keresztül ugyanannak a szerkesztőségnek volt a tagja, mint Alexander, így rágalalmazása még visszatetszőbb. Ha igaz volna az állítása, akkor a proletárdiktatúrát Magyarországon Alexander, Beöthy és Rákosi együtt készítette elő, ami csupán rosszhiszemű okoskodás. Feltételezi: az új kurzus rákényszerült, hogy olyanokat gyalázzon, akik több évtizeden keresztül szolgálták a tudományt és az irodalmat, hovatovább az egyetemi tanítás és a sajtó útján a teljes magyar nemzetet. Milotay úgy vona kétségbe kollégái nemzeti szándékát, hogy ráadásul egy műhelyben dolgozott velük. Eközben lapjánál szép számmal találni olyanokat, akik „a destruktív zsidó sajtó engedelmes szolgálói voltak ott, hol a *Budapesti Hírlapot* keresztény és nemzeti irányáért üldözték”.¹²⁵ A folytatásban a vezércikk Alexander és Beöthy tudományos érdemeit méltatta. Végezetül visszadobta a kesztyűt Milotaynak, kijelentve: amikor ő a nemzeti pusztulást előkészítette, Milotay ebben cinkostársa volt, hiszen az ő kenyerét ette. Ha pedig ő készítette elő a nemzet pusztulását, akkor azt felfogása szerint Milotay fogja befejezni.¹²⁶

A harcos kiállítás egyik tudós sorsán sem sokat segített, de Rákosi Jenő számára becületbeli ügynek számított, hogy kiálljon a munkatársakért. Álláspontján haláláig nem változtatott.

¹²³ [Milotay István] 1920. A cikkről még: Sipos 2005: 26–27.

¹²⁴ [Rákosi Jenő] 1920.

¹²⁵ [Rákosi Jenő] 1920: 1.

¹²⁶ Alexander stigmatizálásához még: Ormos 2010: 51, 61–63.

KITEKINTÉS: A VILÁGHÁBORÚ ALATT ÉS UTÁN

Marczali és Alexander világháború alatti propagandatevékenységét egy korábbi tanulmányomban már ismertettem,¹²⁷ így ezúttal röviden csak a *Budapesti Hírlap*-beli jelenlétükre térek ki. Marczali 1913-tól 1918-ig nem publikált a lapban – ennek okát nem ismerjük. Egészen biztosan nem fordult szembe Rákossal, sőt eszméileg a háború alatt közelebb álltak egymáshoz, mint korábban bármikor. Vélhetően inkább arról lehetett szó, hogy a történész egyetemi munkája, tudományos és propagandairásainak készítése, valamint háborús előadásai közepette egyszerűen nem tudott még a *Budapesti Hírlap* számára is dolgozni.

A hírlapban ugyanakkor egyrészt a *Századokban A hadsereg élelmzéséről* írt tanulmányáról közöltek ismertetést, másrészt a különböző hadi előadásairól tudósítottak – kritika nélkül, meglehetősen nagy szimpátiával.¹²⁸ A háború végén kivonatolva ismertették a *Pester Lloyd*-ban közrebocsátott levelet, amelyet Lord Robert Cecil brit diplomata Marczalival küldetett még 1914 augusztusában Andrássy Gyulának, Tisza Istvánnak és Apponyi Albertnek. A levélben a magyarbarát politikus az antant hadicéljairól tájékoztatta a magyar politikai elitet, illetve rajtuk kívül még barátját, Herczeg Ferencet.¹²⁹ Eszerint:

„Németország elveszti Elzász-Lotaringiát és a porosz-lengyel tartományokat. A német császárság megszűnik. A magyar és osztrák monarchia fölbomlik. Bosznia, Hercegovina, Horvátország, a Bánát, Illiria, a nagy-szerb állam tartozéka lesz. Erdély Romániáé, Trieszt és Dél-Tirol az olaszoké. A német gyarmatokat szétosztják.”¹³⁰

Marczali a *Budapesti Hírlap* számára csak a háború elvesztését követő hetekben fogott ismét tollat. A *Köztársaság* című,¹³¹ többhasábos cikkében áttekintést nyújtott arról, hogy a múltban mely országokban érvényesült már ez az államforma. Ismeretterjesztő és helyzetértékelő cikke nem Habsburg- vagy királyellenes, ugyanakkor nyilvánvalóan nem a későbbi legitimizmusa vezérelte elkészítésében. A történészprofesszor ezen írása jól kivehetően még a háború utáni politikai átrendeződés kezdetben bizakodó légkörében keletkezett, ám az új ideálokban hamar kénytelen volt csalatkozni.

1924-es nyugdíjazása után ismét a háborús felelősöket kereste – és persze találta meg az antantországokban – épp mint 1914–1915-ben. A *Felelőség a nagy háborúért* című írásában röviden számba vette a világháború diplomáciai és külpolitikai előzményeit, ám problémaérzékelése változatlan maradt.¹³² Magyarul

¹²⁷ Turbucz 2019. A témában még: Dénes 2021.

¹²⁸ *Budapesti Hírlap* 1915. február 10. 15; 1916. február 12. 11; 1916. október 10. 10; 1917. április 1. 9. és további cikkek.

¹²⁹ Marczali 2000: 298.

¹³⁰ *Budapesti Hírlap* 1918. február 23. 6.

¹³¹ Marczali 1918.

¹³² Marczali 1924.

szintén a *Budapesti Hírlap*ban cikkezett először arról, hogy Tisza István neki címzett levelei alapján miért nem terheli Magyarországot háborús felelősség.¹³³ Később még két alkalommal írt a megboldogult miniszterelnökről,¹³⁴ az ő érdeme, hogy a háborús felelősség kérdésében a világ történészközösséget meggyőzte Tisza ártatlanságáról. Ezen írásainak a vállaltan prófétai hangneme meghatározó szerepet játszott a Tisza-kultusz létrejöttében. *A jóságos Tisza István és a Gorlicétől Luckig* című munkái egyértelműen a háborús miniszterelnök politikai döntéseinek utólagos igazolását, megszépítését szolgálták. Valamivel később, az 1920-as években a revíziós mozgalom hatására Marczali is gyakran beszélt politikai eszményképeiről,¹³⁵ de foglalkozott Trianonnal és tudományos ismeretterjesztő kérdésekkel egyaránt, ami a kiszorított tudós tudományos pozíciójának, népszerűségének visszaszerzési kísérleteként is értelmezhető.¹³⁶

Alexander Bernát Marczalihoz hasonlóan azok közé tartozott, akik már a világháború előtt hitet tettek a magyar birodalmiság mellett. *A háború* című, 1912-es cikkében világosan olvasóinak tudtára adta, hogy ha háborúra kerülne sor, ő elkötelezetten nemzete szolgálatába szegődne.¹³⁷ Írásában igyekezett letörni a pacifista felhangokat, és a háború realitásának felismerésére figyelmeztetett.

„Nem bánom – írja –, legyen minden első gondolatunk a béke, de a másodikat tartuk fön­n a háború számára. A kettő ugyanis válhatatlan kapcsolatban van egymással. A béke csak azért lehet, mert háború lehet, úgy mint a völgy és a hegy is korrelatívumok.”¹³⁸

1914 nyarán ki is tört a háború, s a filozófus az első perctől propagandacikke­kkel buzdította a hírlap olvasóit. Meggyőződésévé vált, hogy a magyarság történelménél és műveltségénél fogva Kelet-Közép-Európában és a Balkánon uralkodásra és birodalmi politikára hivatott. 1914. augusztus 27-től kezdve műveit „hadi napló”-ként publikálta. Az 1915. október 15-ig működő sorozat célja a hátsz­r­sz­ág ér­zé­seinek befolyásolása és az állam által elvárt háborús gondolkodás felépítése volt. Alexander ennek az önként vállalt feladatnak mindenben eleget tett, olyannyira, hogy a kortárs magyar filozófusok közül a legismertebb hazai háborús teoretikussá nőtte ki magát. Ekkori tárcáiban hadi eseményekről szóló elemzést éppúgy találni, mint politikai témájú írást vagy a hadsegélyezés fontosságát hangsúlyozó karcolatot. A nemzeti identitás kérdése sem maradt kevésbé fontos téma a számára.

¹³³ Marczali 1925a: 21–22. Később egy Kacziány Géza elleni sajtóperben Tisza István kapcsán szakértőként Marczalit is meghallgatta a bíróság. *Budapesti Hírlap* 1925. november 15. 5.

¹³⁴ Marczali 1926, 1927e.

¹³⁵ Marczali 1927c: 2.

¹³⁶ Marczali 1925b, 1927a, 1927d, 1927e, 1928, 1929a, 1929b; *Budapesti Hírlap* 1929. június 12. 2; Marczali 1929a, 1929c, 1930a, 1930b; Gunst 1983: 40. A történész pozícióvesztésének okait Dénes Iván Zoltán elemezte hosszabban: Dénes 2019a: 159–160.

¹³⁷ Alfa [Alexander Bernát] 1912.

¹³⁸ Alfa [Alexander Bernát] 1912: 97.

A *nacionalizmus*ról elmélkedve megjegyezte,¹³⁹ hogy már maga a fogalom sem magyar, a jelentése pedig még kevésbé az. Ekkoriban már kétféle nacionalizmust különböztetett meg egymástól. Az agresszív, reakciós és türelmetlen nacionalizmust, amely véleménye szerint leginkább Oroszországot jellemezte, és a kultúrteremtő nacionalizmust. Az utóbbi az erkölcs „termékeny humuszából” fejlődött ki, és serkentőleg hatott a művészetben és az irodalomban, illetve általában a kultúrában. Megítélése szerint nemzetközi kultúra nem létezik, csak nemzeti kultúra, amely esetenként meghódította az egész világot. Az, hogy egyes oroszok és románok szívesebben éltek Magyarországon, mint a saját országukban, számára azt bizonyította, hogy ez az igazi nacionalizmus, és nem az a gyűlölködő, amely az egyetemes emberi kultúra ellen tör. Az *állami tudat és nemzeti érzés* című cikkében már a háborús sikerekkel igazolta a magyar nemzetiségi politikát.

„A háborúban – állította Alexander – kitűnt, hogy még sem bánhattunk oly rosszul azokkal, kiknek túlnyomó többsége oly elszántan küzd velünk együtt egy sorban és hogy még sem volt az oly nagy baj, hogy a Duna és Tisza mentén erős állam alakult ki, mely oly hatalmas tényezőnek bizonyult a háború folyamán. Ha nemzetiségeink átlátják, hogy a magyar állam kötelékében élni, érte dolgozni, hozzá alkalmazkodni, nekik is a legdrágábbnak, a nemzeti és kulturái életnek veti meg az alapját, akkor számunkra már ez is egyik legnagyobb vívmánya a háborúnak.”¹⁴⁰

Abban az időben nem látott zsidókat, svábokat, románokat vagy szlovákokat, csak harcoló magyar katonákat. A *Magyar-Zsidó Hadi Archivum Almanachjában* az anarchia ellen a nemzetben való szellemi összeolvadást sürgette.¹⁴¹

Alexander Bernát 1916-ig publikált a *Budapesti Hírlapban*. Később nem azért hagyott fel vele, mintha kiábrándult volna a militarizmusból, csupán arról van szó, hogy a háború második felében hírlapírói publicisztikája már kizárólag a *Pester Lloydra* koncentrált.

1919 végén a kiépülő Horthy-rendszer Alexandert minden tisztségéből eltávolította.¹⁴² A professzor külföldről, beteg felesége mellől próbált védekezni az őt és családját érő rágalmak ellen, mindhiába. Védekezésében a nemzetietlenség abszurd vádjával szemben több alkalommal is felelgette Rákosi lapját.¹⁴³ Azzal érvelt, hogy az, aki közel huszonöt éven keresztül volt dolgozótársa az egyik legnacionalistább szellemiségű napilapnak, nem lehet kommunista. Miután 1923-ban végül hazatért külföldről, immár a Kóbor Tamás szerkesztette laphoz, *Az Ujsághoz* került, és ott folytatta rendes újságírói működését. *Az Ujság* mellett

¹³⁹ Alfa [Alexander Bernát] 1916b.

¹⁴⁰ Alfa [Alexander Bernát] 1916a: 9.

¹⁴¹ Alexander 1916c.

¹⁴² Turbucz 2021: 183–224.

¹⁴³ ELTE EL 1/c. 5284/1919–20, 9. csatolmány, Dr. Alexander B. levele a Dékánhoz (Genf, 1919. november 27.).

a *Pester Lloyd*nál is visszakarta asztalát, de a *Budapesti Hírlap*ba – eddig ismeretlen okból – többé nem publikált.

* * *

A két tudós *Budapesti Hírlap*-beli életútja sajátos betekintést engedett a második asszimilációs nemzedék nemzet- és politikafelfogásába, amelyet teljes mértékben az asszimiláció jellemzett. Ugyanakkor az is láthatóvá vált, hogy az asszimiláció általános szerkezeti sajátosságaira a vizsgált személyek a világháború végéig milyen egyéni válaszokkal szolgáltak. Alexander Bernát és Marczali Henrik magyarságtudata egészében lefedi a korszak szekularizálódott zsidóságának kettős identitását. Mindketten hűek maradtak felekezetükhöz, ugyanakkor hittek a jogkiterjesztő asszimiláció sikerességében, abban, hogy a többségi keresztény társadalom idővel egyenértékű magyarként tekint a zsidóságra. Lényüknek része volt a műveltségi és erkölcsi perfekcionizmus, ami haladó gondolkodással és előbb mintaadó magyar patriotizmussal, a millenniumot követően pedig fokozatosan magyar birodalmi gondolkodással párosult.¹⁴⁴ Egyebek között ezek a lelki tulajdonságok ösztönözték őket annak a hatalmas tudományos életműnek a megalkotására, amelynek egy szegmense került végül Rákosi Jenő napilapjába. Alexander és Marczali, mint láttuk, más-más célból döntött a *Budapesti Hírlap*-beli publikálás mellett, miként hírlapi működésük jellege és intenzitása is eltérő volt. Egy közös motívum mégis akad. A lapban saját nemzeti identitásuknak és véleményüknek adtak hangot. A történész főként szakmai kérdéseken keresztül, míg a filozófus nyíltan, az adott témára fókuszálva. Igaz ugyan, hogy a századfordulóig Marczali e helyütt inkább saját nevét és tudományát népszerűsítette, míg vele szemben Alexander írói kiteljesülésének egyik fórumát látta a hírlapban, gondolkodásuk lényegei elemei mégis itt találkoznak.

Mindketten hittek a zsidó–nem zsidó párbeszéd eredményességében, mi több, az asszimilációban, ami véleményük szerint nem járt saját etnikai hovatartozásuk feladásával.¹⁴⁵ Így vélekedett erről Alexander:

„Nem mondom, hogy elkülönülünk attól a néptől, melynek körében lakunk, ellenkezőleg, olvadjunk vele össze szellemileg s lelkileg, ámbár az etnikai egybeolvadást délibábnak tartom. Ez különben sem függ szóbeszédtől vagy akarattól, ezt nagy, titkos népkeltő és népfarmáló erők határozzák meg és döntik el.”¹⁴⁶

Úgy látta, hogy a szellemi asszimiláció „szépen előrehaladt, bármennyire berzenkedjenek is tőle azok, akik a zsidót nem értik az egyik, és azok, akik a magyart nem értik a másik táborban.”¹⁴⁷ Bár nem kívánta az egybeolvadást, de ennek le-

¹⁴⁴ Dénes 2019a: 44–45; Sebestyén 1934: 37.

¹⁴⁵ Kőbányai 2014: 196.

¹⁴⁶ Alexander 2000: 51.

¹⁴⁷ Alexander 2000: 52. Az asszimiláció szükségszerű voltának láttatása Rákosi Jenőre is jellemző volt. Gyurgyák 2007: 101.

hetőségét sem zárta ki. Úgy érezte, hogy a magyar föld alkalmas a két néplélek egyesülésére, ha mindkét fél úgy akarja. Marczalival együtt azért dolgoztak, hogy elhitessék, a hazai kisebbségek, így a zsidóság számára is a magyarság nyújtja a boldogulást és a szabadságot. A nagylelkűség hitében élve a magyarságot nem érezték elnyomónak. Rákosi melletti kiállításukkal hirdették, hogy az oktatás általi asszimiláció a felemelkedést hozza el, s ez nem erőszak, hanem a magyar nemzet ajánlata a jobb jövőre nézvést.¹⁴⁸

Noha életük folyamán hosszabb-rövidebb időre eltávolodtak a *Budapesti Hírlap*tól, a benne publikált írásaikban határozottan a politikumot, vagyis a nemzeti ügy szolgálatát tartották szem előtt. Hitték, hogy Rákosi Jenő sajtóvállalkozásába bekapcsolódva ők is tehetnek a politikai válságok sorában és erkölcsi mélyrepülésben sínylődő Monarchia politikai megújításáért, erkölcsi megmentéséért, birodalmi státuszának fenntartásáért és az országot megítélésük szerint fenyegető szláv elem visszaszorításáért. Alexander Bernát és Marczali Henrik a maguk módján Széchenyi, Kossuth, Deák, Eötvös örökösének tartották saját magukat és egész nemzedéküket, ugyanakkor a felvirágoztatás szándékával a magyar imperializmus szellemiségének továbbvivőiként léptek fel. Küldetésükhöz pedig az ezeket az elveket nyíltan magára vállaló a *Budapesti Hírlap* szolgált a legjobb fórumként.

Az összeomlás okozta sokk, a vörös- és fehérterror tombolása okozta félelem, a trianoni katasztrófa feletti csalódottság és nem utolsósorban a stigmatizálás és személyes tragédiáik nyomán a két tudós mindinkább a vallás felé fordult, és politikafelfogásukat, identitásukat, valamint az asszimiláció kérdéséhez való viszonyukat némileg revideálták. Ennek feltérképezése azonban már egy másik tanulmány tárgya lehetne.

FORRÁSOK

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (ELTE EKK)

F 71 Hölvényi-kézirat. Hölvényi György: *Alexander Bernát életrajza*. Kézirat. 1–33.

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Egyetemi Levéltár (ELTE EL)

1/c. A Rektori Hivatal iratai.

Budapesti Hírlap, 1883–1930.

MTA Tagajánlások, 1884. Budapest.

Alexander Bernát 1886: A magyar közoktatás állapota 1884/5-ben. *Magyar-Zsidó Szemle* (3.) 4. 288–296.

Alexander Bernát 1893a: Nemzeti szellem a filozófiában. *Budapesti Hírlap* 1893. május 9. 1–3.

¹⁴⁸ Gyurgyák 2007: 103.

- Alexander Bernát 1893b: Arany János. *Budapesti Hirlap* 1893. május 14. 1–3.
- Alexander Bernát 1896: Szellemi életünk története. *Budapesti Hirlap* 1896. február 4. 1–3.
- Alexander Bernát 1916c: Folytassuk a munkát. In: Hevesi Simon – Polnay Jenő – Patai József (szerk.): *A Magyar-Zsidó Hadi Archívum Almanachja 1914–1916*. Magyar Zsidó Hadi Archívum – Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület. Budapest, 158–159.
- Alexander Bernát 1919: Bánóczy József. In: *Emlékkönyv Bánóczy Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára. 1919. július 4.* Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest, 1–38.
- Alexander Bernát 1938: *Tanulmányok. Nagy Emberek.* Pantheon Irodalmi Intézet, Budapest.
- Alexander Bernát 2000: Zsidóproblémák. In: Kőbányai János *A zsidóság útja. Esszék 1848–1948.* Múlt és Jövő, Budapest, 41–52.
- Alfa [Alexander Bernát] 1893c: Az Andrássy-szobor. *Budapesti Hirlap* 1893. október 13. 1–2.
- Alfa [Alexander Bernát] 1893d: Andrássy Gyula beszédei. *Budapesti Hirlap* 1893. november 23. 1–3.
- Alfa [Alexander Bernát] 1894a: A Baross-szobor-pályázat. *Budapesti Hirlap* 1894. március 6. 1–3.
- Alfa [Alexander Bernát] 1894b: A magyar nemzet története. *Budapesti Hirlap* 1894. november 15. 1–2.
- Alfa [Alexander Bernát] 1898a: Sovinizmus. *Budapesti Hirlap* 1898. január 13. 1–2.
- Alfa [Alexander Bernát] 1898b: A királyné szobra. *Budapesti Hirlap* 1898. szeptember 24. 1–2.
- Alfa [Alexander Bernát] 1898c: A királyné szobra. *Budapesti Hirlap* 1898. november 5. 1–2.
- Alfa [Alexander Bernát] 1901: Nemzeti ideálok. *Budapesti Hirlap* 1901. március 16. 1–2.
- Alfa [Alexander Bernát] 1902: A költő szobra. *Budapesti Hirlap* 1902. szeptember 27. 1–3.
- Alfa [Alexander Bernát] 1912: A háború. *Budapesti Hirlap* 1912. december 25. 95–97.
- Alfa [Alexander Bernát] 1916a: Állami tudat és nemzeti érzés. *Budapesti Hirlap* 1916. január 9. 9–10.
- Alfa [Alexander Bernát] 1916b: Nacionalizmus. *Budapesti Hirlap* 1916. november 5. 3–4.
- Marczali Henrik 1885: A régi Budapest. *Budapesti Hirlap* 1885. október 24. 1–2.
- Marczali Henrik 1886: II. József és az erdélyi vajdaság. *Budapesti Hirlap* 1886. december 24. 9–10. (A karácsonyi lapszám melléklete.)
- Marczali Henrik 1888: Szent Bertalan éj Magyarországon. *Budapesti Hirlap* 1888. december 25. 5–6.
- Marczali Henrik 1890: A márciusi napok történetéhez. *Budapesti Hirlap* 1890. március 15. 1–4.
- Marczali Henrik 1892: A nagyváradi püspökség. *Budapesti Hirlap* 1892. június 19. 9–10. (A 169. lapszám I. számú melléklete.)
- Marczali Henrik 1894a: Az egyetemes és a nemzeti történelem. *Budapesti Hirlap* 1894. január 16. 1–3.
- Marczali Henrik 1894b: A szürke eminencia. *Budapesti Hirlap* 1894. július 3. 2–3.
- Marczali Henrik 1895: Az első keresztes hadjárat emléknepjén. *Budapesti Hirlap* 1895. november 19. 1–3.
- Marczali Henrik 1897: A Blagay-család. *Budapesti Hirlap* 1897. július 9. 1–2.

- Marczali Henrik 1901: Mátyás király és alkotmányunk fejlődése. *Budapesti Hirlap* 1901. február 12. 1–2.
- Marczali Henrik 1905: A magyar országgyűlés első házszabálya. *Budapesti Hirlap* 1905. április 11. 5–6.
- Marczali Henrik 1906: Széchenyi halála évfordulóján. *Budapesti Hirlap* 1906. április 12. 2.
- Marczali Henrik 1908: Angol könyv Magyarországról. *Budapesti Hirlap* 1908. november 20. 1–3.
- Marczali Henrik 1910: Az angol felsőház reformja. *Budapesti Hirlap* 1910. október 20. 1–3.
- Marczali Henrik 1912: Címerek, jelvények és közjog. *Budapesti Hirlap* 1912. október 6. 4–5.
- Marczali Henrik 1918: Köztársaság. *Budapesti Hirlap* 1918. november 17. 10–11.
- Marczali Henrik 1924: Felelősség a nagy háborúért. *Budapesti Hirlap* 1924. december 25. 26–28.
- Marczali Henrik 1925a: Tisza István levelei. *Budapesti Hirlap* 1925. április 12. 21–22.
- Marczali Henrik 1925b: Attila. *Budapesti Hirlap* 1925. május 31. 18–19.
- Marczali Henrik 1926: A jóságos Tisza István. *Budapesti Hirlap* 1926. december 25. 30–31.
- Marczali Henrik 1927a: Gyulai Pál. *Budapesti Hirlap* 1927. január 1. 3–4.
- Marczali Henrik 1927b: Ismét Kristóffy. *Budapesti Hirlap* 1927. február 20. 2–3.
- Marczali Henrik 1927c: Gorlicétől Luckig. *Budapesti Hirlap* 1927. május 11. 2–3.
- Marczali Henrik 1927d: Hungarica. *Budapesti Hirlap* 1927. június 5. 34–35.
- Marczali Henrik 1927e: A patvarista novicius. *Budapesti Hirlap* 1927. augusztus 14. 4–5.
- Marczali Henrik 1928: Anglia. *Budapesti Hirlap* 1928. július 1. 7–8.
- Marczali Henrik 1929a: Az orléansi szűz. *Budapesti Hirlap* 1929. március 31. 35.
- Marczali Henrik 1929b: Rudolf trónörökös. *Budapesti Hirlap* 1929. július 21. 5–6.
- Marczali Henrik 1929c: A királyszobrok felirata. *Budapesti Hirlap* 1929. szeptember 15. 29.
- Marczali Henrik 1930a: Magyar és tót I. *Budapesti Hirlap* 1930. február 9. 8.
- Marczali Henrik 1930b: Magyar és tót I. *Budapesti Hirlap* 1930. február 13. 7.
- Marczali Henrik 2000: *Emlékeim*. Múlt és Jövő, Budapest.
- [Milotay István] 1920: Alexanderék. *Uj Nemzedék* 1920. szeptember 19. 1.
- ó [Rákosi Jenő] 1892: Alexander Bernát. *Budapesti Hirlap* 1892. április 7. 1–3.
- Rákosi Jenő 1906: Huszonöt év a Budapesti Hirlap életéből. *Budapesti Hirlap* 1906. június 3. 1–32.
- Rákosi Jenő 1914: *A magyarságért*. (Bibliotheca vitae – Az „Élet” könyvei.) Élet Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, Budapest.
- [Rákosi Jenő] 1920: Vádló önvédelem. *Budapesti Hirlap* 1920. szeptember 19. 1–2.
- Rákosi Jenő 1926: *Emlékezések*. I–III kötet. Franklin-Társulat, Budapest.
- Rákosi Jenő 1927: Két halotról. *Pesti Hirlap* 1927. október 25. 1.
- Sebők Zsigmond 1900: Leiningen levelei és naplója. *Budapesti Hirlap* 1900. október 6. 1–4.
- Thallóczy Lajos – Barabás Samu (szerk.) 1897: *Codex Diplomaticus Comitum de Blagay*. A Blagay család oklevéltára. Bevezető tanulmánnyal a család történetéhez. (Monumenta Hungariae historica. Diplomataria = Magyar történelmi emlékek. Okmánytárak 28.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Biczó Gábor 2009: *Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Kalligram, Pozsony.
- Bíró Judit 1993: A Singer–Marczali-ügy. Botrány három felvonásban. In: Gerő András (szerk.): *Skandalum: Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. T-Twins, Budapest, 117–136.
- Dénes Iván Zoltán 2019a: *Értelmiségi minták*. Pesti Kalligram Kft., Budapest.
- Dénes Iván Zoltán 2019b: Mitől zsidó egy magyar tudós? Marczali Henrik magyar-zsidó identitása. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar-zsidó identitásminták*. Ráció, Budapest, 42–67.
- Dénes Iván Zoltán 2021: Háborús pszichózis vagy tárgyilagosság? Marczali Henrik írásai a nagy háború idején. *Aetas* (36.) 4. 100–117.
- Dénes Iván Zoltán 2022: Marczali Henrik magyar-zsidó önazonossága. *Múlt és Jövő* (33.) 1. 80–100.
- Déri Gyula 1915: *A szabadoktatás története, elmélete, és 1912–13. évi eredményei*. Egyesült Könyvnyomda, Budapest.
- Gábor Éva 1986: *Alexander Bernát*. Akadémiai, Budapest.
- Gergely András 1976: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Filozófiai Tanszékének története 1867–1918*. (Egyetemtörténeti Tanulmányok 3.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Gunst Péter 1983: *Marczali Henrik*. Akadémiai, Budapest.
- Gyurgyák János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest.
- Huszár Mihály 2019: Marcali első rabbija, Morgenstern/Marczali Mihály élete, identitásának tényezői és kapcsolati hálója. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar-zsidó identitásminták*. Ráció, Budapest, 13–41.
- Káplár András 2010: Marczali Henrik nagy pere. In: *A Marcali Városi Helytörténeti Múzeum Évkönyve*. Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, Marcali, 5–50.
- Kiss Endre 2004: *A labirintusosi fonál és a szorgalom dühe*. (Magyar Filozófiatörténeti Könyvtár 8.) Egyetemi, Miskolc.
- Kiss Endre 2012: A magyar modernizáció és a diszciplínává váló filozófia. Alexander Bernát filozófiájáról. In: Egyed Péter (szerk.): *Felvilágosodás. Magyar századforduló. A VII. Hungarológiai Kongresszus előadásai*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 163–181.
- Komlós Aladár 2009: *Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba*. Múlt és Jövő, Budapest – Jeruzsálem.
- Konrád Miklós 2007: Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel. *Történelmi Szemle* (49.) 3. 373–402.
- Kornis Gyula 1944: *Magyar filozófusok. Kultúra és politika – Tanulmányok*. Franklin-Társulat, Budapest.
- Kőbányai János 2014: *Szétszalazás és újraszövés. A Múlt és Jövő, a Nyugat és a modern zsidó kultúra megteremtése*. Múlt és Jövő, Budapest.

- Laczkó Sándor 2013: *A dolog és a szó. Tanulmányok a magyar filozófiai hagyományból.* (A Magyar Nyelvű Filozófiai Irodalom Forrásai 14.) Pro Philosophia – SZTE Klebelsberg Könyvtár Társadalomelméleti Gyűjtemény, Kolozsvár – Szeged.
- Mester Béla 2006: Filozófiai írók tára (1881–1991). In: David Hume: *Értekezés az emberi természetről.* (Ford. Bence György.) Akadémiai, Budapest, III–XXVI.
- Ormos Mária 2010: Agyműtét, 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején. *Múltunk* (55.) 3. 46–71.
- Papp Ferenc 1924: *Rákosi Jenő a hírlapíró.* Kisfaludy-Társaság – Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest.
- Perecz László 2008: *Nemzet, filozófia, „nemzeti filozófia”.* (Eszmetörténeti Könyvtár 7.) Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest.
- Rürup, Reinhard 1999: A zsidókérdés a polgári társadalomban és a modern antiszemitizmus keletkezése. In: Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus.* Új Mandátum, Budapest, 152–173.
- Schiller József 1933: *Rákosi Jenő. Egy magántitkár feljegyzései.* Káldor Könyvkiadóvállalat, Budapest.
- Sebestyén Károly 1934: *Alexander Bernát.* Klny. az IMIT 1934. évi Évkönyvéből. IMIT, Budapest.
- Sikabonyi Antal 1930: *Rákosi Jenő a publicista.* Gergely R. kiadása, Budapest.
- Sipos Balázs 2005: Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a „keresztény kurzus”, 1919–1942. *Múltunk* (50.) 3. 3–37.
- Sipos Balázs 2011: Rákosi Jenő: Emlékezések. *Irodalomismeret* (22.) 3. 23–36.
- Sipos Balázs 2018: Asszimiláció, sovinizmus és idegen hatások: Rákosi Jenő életéről és életrajzáról. In: Lukács István – Majoros István (szerk.): *Közép-európai arcképcsarnok, 20. század.* Új-, és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, ELTE, Budapest, 312–334.
- Szemere Samu 1941: *Filozófiai tanulmányok.* Arany János Irodalmi és Műintézet, Budapest.
- Tóth Béla 1891: Szájról-szájra. *Budapesti Hirlap* 1891. december 25. 9–11.
- Tóth Béla 1892: Egy híres kétértelműség. *Budapesti Hirlap* 1892. január 5. 3–4.
- Turbucz Péter 2019: Alexander Bernát és Marczali Henrik nézetei a nagy háborúról. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Magyar-zsidó identitásminták.* Ráció, Budapest, 161–225.
- Turbucz Péter 2021: *Mozaikok Alexander Bernátról.* Pro Philosophia, Kolozsvár.
- Varga, Péter András 2018: A Snapshot of Austrian Philosophy on the Eve of Franz Brentano’s Arrival: The Young Bernhard Alexander in Vienna in 1868–1871. *Magyar Filozófiai Szemle* (62.) 4. 182–207.
- Zóka Péter 2014: *Alexander Bernát és a „nemzeti filozófia”.* *Az újkori nyugat-európai bölcsélet és a modern nacionalizmuselméletek tükrében.* Doktori (PhD) értekezés. Pécsi Tudományegyetem.